પ્રાક્કથન

ઘણા વર્ષોથી અપ્રાપ્ય ધર્મ અર્થ કામ અને મોક્ષ પુષ્ટિમાર્ગીય વિચારણા પૂજ્ય શ્રીશ્યામમનોહરજી લિખિત ગ્રંથનું પુનઃ પ્રકાશન કરતાં શ્રીપુષ્ટિ અસ્મિતા સંવર્ધન કેન્દ્ર, રાજકોટ આનંદની લાગણી અનુભવે છે.

આ ગ્રંથમાં શ્રીશ્યામમનોહરજીએ શ્રીમહાપ્રભુજીના ચતુઃશ્લોકી ગ્રંથના ચાર શ્લોકોની વિવેચના કરી છે. તેમાં ચાર શ્લોકો સાથેની ધર્મ અર્થ કામ મોક્ષ ની સંગતી બતાવી છે. પુષ્ટિમાર્ગમાં ધર્મ પણ શ્રીહરિ છે, અર્થ પણ શ્રીહરિ છે, કામ પણ શ્રીહરિ છે અને મોક્ષ પણ શ્રીહરિ જ છે. આપણા પુષ્ટિમાર્ગીઓનું કર્તવ્ય સર્વદા કૃષ્ણસેવા જ છે એ સિવાય બીજું કોઈ પણ કર્તવ્ય આપણું નથી. ચાર શ્લોકોમાં રહેલ ગૂઢ ભાવ શ્રીશ્યામમનોહરજીએ ખૂબ જ સરળ ભાષામાં સમજાવેલ છે આશા છે કે સર્વ વૈષ્ણવોને ચતુઃશ્લોકી સમજવામાં ઉપયોગી થશે.

જયશ્રીકૃષ્ણ !

– પ્રવીણ ડઢાણીયા
પુષ્ટિ અસ્મિતા સંવર્ધન કેન્દ્ર, રાજકોટ.

ધર્મ–અર્થ–કામ–મોક્ષની પુષ્ટિમાર્ગીય વિવેચના

પૂજ્ય ગોસ્વામી શ્રીશ્યામમનોહરજી
(પાર્લા–મુંબઇ, કિશનગઢ)

પ્રકાશક
પુષ્ટિ અસ્મિતા સંવર્ધન કેન્દ્ર, રાજકોટ.

:: પ્રકાશક – પ્રાપ્તિસ્થાન ::
પુષ્ટિ અસ્મિતા સંવર્ધન કેન્દ્ર
૨૧૪, અમરદિપ કોમ્પલેક્ષ, ૨–રજપુતપરા, રાજકોટ.
મો. ૯૪૨૭૪૯૫૧૫૯

પ્રત : ૧૦૦૦
પ્રથમ આવૃત્તિ : ૨૦૦૬
દ્વિતીય આવૃત્તિ : ૨૦૧૫

: મુદ્રક :
પૂર્વિ પ્રેસ પ્રા. લિ., રાજકોટ

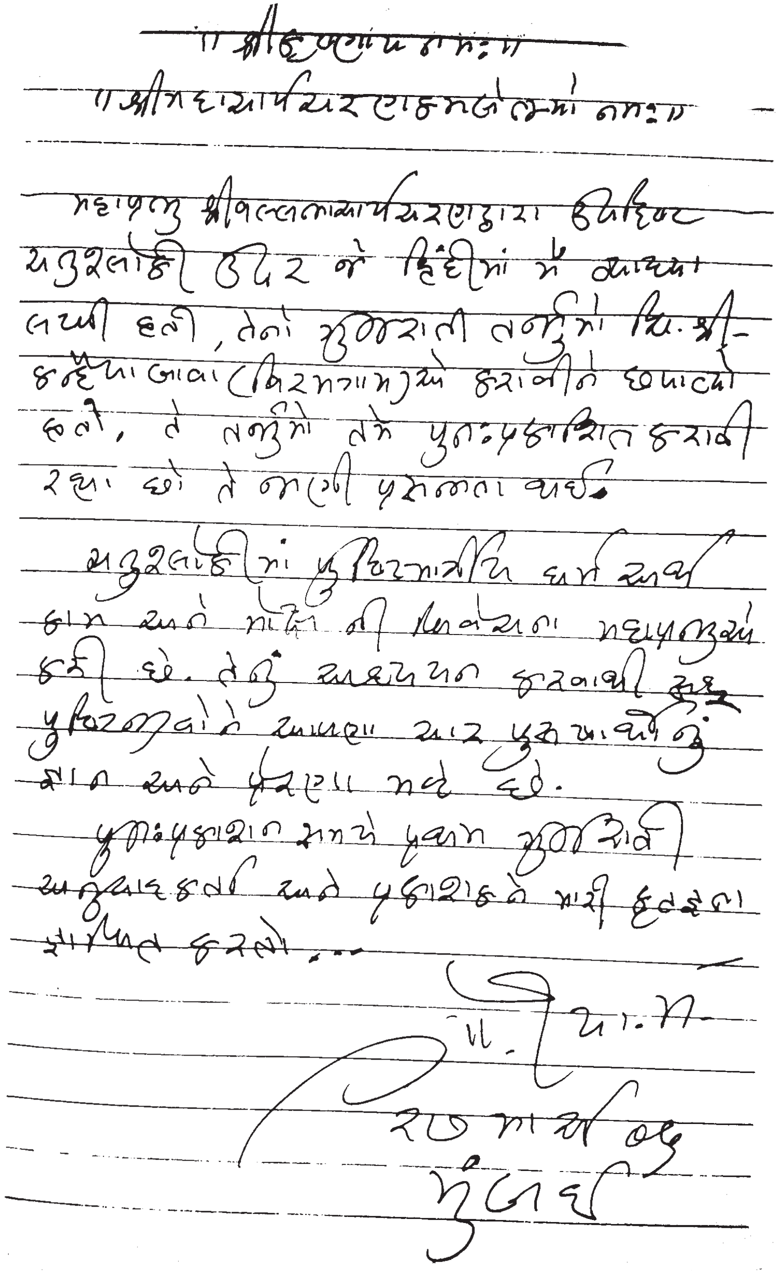

॥ શ્રીકૃષ્ણાય નમઃ ॥

॥ શ્રીમદાચાર્યચરણકમલેભ્યો નમઃ ॥

મહાપ્રભુ શ્રીવલ્લભાચાર્યચરણદ્વારા વિરચિત ચતુઃશ્લોકી ઉપર જે હિંદીમાં મેં વ્યાખ્યા લખી હતી, તેનો ગુજરાતી તરજુમો ચિ. શ્રી-કન્હૈયાબાવા (વિરમગામ)એ કરાવીને છપાવ્યો હતો, તે તરજુમો તમે પુનઃપ્રકાશિત કરાવી રહ્યા છો તે જાણી પ્રસન્નતા થઈ.

ચતુઃશ્લોકીમાં પુષ્ટિમાર્ગીય ધર્મ અર્થ કામ અને મોક્ષની વિવેચના મહાપ્રભુજીએ કરી છે. તેનું અધ્યયન કરવાથી શુદ્ધ પુષ્ટિભક્તોને આચરવા યોગ્ય પુરુષાર્થોનું જ્ઞાન અને પ્રેરણા મળે છે.

પુનઃપ્રકાશન સમયે પ્રથમ ગુજરાતી અનુવાદકર્તા અને પ્રકાશકને મારી શુભેચ્છા જ્ઞાપિત કરશો...

ગો. શ્યા.મ.
૨૭ માર્ચ ૦૬
મુંબઈ

અને જ્યારે જીવના-હૃદયમાં પ્રતિબિંબિત (પરાવૃત્ત) થઈને પાછી ભગવાનની દિશામાં અગ્રસર (વહેતી) થાય છે ત્યારે તેને આપણે ‘‘પુષ્ટિભક્તિ’’ કહીએ છીએ. કોઈ જાતના કારણ વગર જ જ્યારે ભગવાન કોઈ એક જીવની ઉપર પોતાની કૃપા યાને પુષ્ટિવર્ષા કરે છે અને એ કૃપાની વૃષ્ટિ હૃદયના પ્રદેશમાં સમાઈ નથી શકતી ત્યારે છલકાઈ જઈને, પુષ્ટિભક્તિની સરિતાના રૂપમાં વહેવા લાગી જાય છે! એ જ કૃપાના સાગર પરમાત્માની તરફ કે જ્યાંથી પ્રકટીને કૃપાના મેઘ જીવ પર વરસ્યા હતા!!

આથી જેમ કૃપાની પહેલાં ન કોઈ કારણનું અસ્તિત્વ છે અને કૃપા થયા પછી ન કોઈ હેતુનું પ્રયોજન પણ, એવી જ રીતે પુષ્ટિભક્તિની પૂર્વે ન કોઈ કારણનું અસ્તિત્વ છે તેમજ પુષ્ટિભક્તિ થયા પછી ન કોઈ હેતુ કે પ્રયોજન પણ. માત્ર અનુગ્રહ (એટલે કૃપા) જ ભકતના હૃદયથી પરાવૃત્ત થઈને પુષ્ટિભક્તિ બની જાય છે. તેથી જ સુબોધિનીજીના ૧।૧૯।૧૬ માં કહ્યું છે ‘‘સ્નેહ જુદો પદાર્થ છે... એ ભગવાનમાં જ રહેનારો હોય છે. ભગવાનને વિષય બનાવનારો અથવા તો જ્ઞાનની જેમ, ઐશ્વર્યની જેમ અથવા ભગવાન સાથેના સંબંધને લીધે તેમની સાથે નિકટપણાને લીધે બીજે સ્થળે પણ હોય એમ ભાસે છે. .ષ્ણ સ્પર્શની માફક જેમ જેમ ભગવાનની સાથે નિકટતા સધાતી જાય છે તેમ તેમ સ્નેહ અતિશય પ્રકટે છે.’’

સ્વાભાવિક રીતે જેવી પ્રવાહમાર્ગમાં હોય છે તેવી આ લોક સંબંધી પુરુષાર્થ - અર્થ તથા કામની સિદ્ધિની કામના, અથવા તો મર્યાદામાર્ગમાં હોય છે તેવી ધર્માર્થકામમોક્ષરૂપ પુરુષાર્થોની સિદ્ધિની કામના, પુષ્ટિમાર્ગીય જીવના હૃદયમાં ચિરસ્થાયી નથી બની શકતી. એવા પુષ્ટિભકતોના પુરુષાર્થ ધર્મ, અર્થ, કામ અથવા મોક્ષનું સ્વરૂપ, અન્યમાર્ગીય પુરુષાર્થોથી જુદા લક્ષણો ધરાવતું હોય એ સ્વભાવાવિક જ છે. શ્રીમહાપંભુજીએ આ ચતુઃશ્લોકીમાં પુષ્ટિભક્તિમાર્ગીય પુરુષાર્થોનું વિલક્ષણ રૂપ આપણને સમજાવ્યું છે. ચતુઃશ્લોકી ગ્રંથના આ ચારેય શ્લોક

પૂર્વભૂમિકા

ચતુઃશ્લોકીની રચના શ્રીમહાપ્રભુજીએ વિ.સં.૧૫૮૦ યા તો વિ.સં.૧૫૮૨ માં કરી હતી એવી કિંવદન્તી મળે છે. (શ્રીનાગરદાસ બાંભણિયા લિખિત લેખ, વૈષ્ણવવાણી અંક ૪ વર્ષ ૧૯૭૯). આ ગ્રંથ કયા ભાગ્યવંત ભગવદીયને માટે લખવામાં આવ્યો હતો તેનો પત્તો લાગતો નથી, પરંતુ ચોરાસી વૈષ્ણવોની વાર્તા પ્રમાણે રાણા વ્યાસ અને ભગવાનદાસ સંચોરાએ શ્રીમહાપ્રભુજીના મુખકમળથી આ ગ્રંથનું અધ્યયન કર્યું હતું.

દરેક માણસના જીવનમાં ધર્મ-અર્થ-કામ-મોક્ષરૂપ પુરુષાર્થોનું કંઈક કે કંઈક ખાસ પ્રકારનું સ્વરૂપ તથા સ્થાન હોય જ છે. એ જુદી વાત છે કે જુદા જુદા માર્ગો અનુસાર બીજભાવ, રૂચિ (ગમો-અણગમો), સંગ અથવા દેશ-કાલાદિની સ્થિતિને અનુરૂપ તે તે માર્ગોના જીવોમાં પુરુષાર્થ સંબંધી ધારણાઓ જુદા જુદા પ્રકારની જોવામાં આવે છે. પુષ્ટિમાર્ગીય જીવોની ધર્માર્થકામમોક્ષ સંબંધી ધારણાઓના આદર્શ સ્વરૂપનો વિચાર આ ચતુઃશ્લોકી ગ્રંથમાં કરવામાં આવ્યો છે.

સ્વમાર્ગીય ધર્માર્થકામમોક્ષથી જુદા પ્રકારના પુરુષાર્થોના ચક્કરમાં જ્યારે કોઈ પડી જાય છે, ત્યારે નિષ્ફળતા, નિરાશા, મુંઝારો, ક્ષોભ (ખળભળાટ, સંકોચ) તથા આત્મકેંદ્રિત વૃત્તિ તરફ જ તે અગ્રસર બની જાય છે. આ જગતમાં બધાય પ્રકારના જીવો છે અને બધાયને બધા પ્રકારના સંગ પણ મળી જાય છે. આ આકસ્મિક આવી પડતા સંગોને કારણે કો કોઈ વખત આપણી અંદર એક એવી અસ્વાભાવિક અહંતા-મમતા પેસી જાય છે. જે આપણા પોતાના માર્ગના ન હોય તેવા ધર્માર્થકામમોક્ષના પ્રકારોની તરફ આપણને દોરી જાય છે.

ગોધરાના રાણા વ્યાસને પણ શરૂઆતમાં એક વૈરાગી બાવાની સોબત મળી હતી. એ વૈરાગી બાવાની તીર્થયાત્રાની વાતો સાંભળીને

રાણા વ્યાસને લાગ્યું કે જીવનનું સાચું સુખ તીર્થોથી યાત્રા કરતા રહેવામાં જ જોઈએ. તેથી પોતાના માતાપિતાને કંઈ પૂછયા ગાછયા વગર જ એક રાત્રે તેઓ ઘની બહાર નાસી ગયા, પરંતુ તેમનું મન કોઈ પણ તીર્થના દર્શનથી પ્રસન્ન થઈ શકયું નહિ. શરૂઆતથી જ તેમને વિદ્યાભિમાન તથા જિતેન્દ્રિય હોવાનું અભિમાન તો હતું જ. તેમાં પાછું માતાપિતાના મૃત્યુ પછી તેમને પાંચ દશ હજાર રૂપિયા પણ વારસામાં મળ્યા. એના ફળસ્વરૂપે તેમને ધનનું અભિમાન પણ થઈ ગયું! એકંદરે તેઓ પોતાની જાતને શક્તિશાળી, સફળ અને ઊંચી કક્ષાના વિદ્વાન માનતા થઈ ગયા. ધીમે ધીમે પોતાના ગામના લોકો તો તેમને ગમાર જ લાગવા માંડયા. તેથી કાશીના વિદ્વાનોની સાથે ટક્કર લેવાની લાલસા તેમના દિલમાં જાગી અને એક દિવસ તેઓ કાશી પહોંચી ગયા, પરંતુ ત્યાં ગયા પછી બધું ઊલટું જ બન્યું. જે જે પંડિતોની સાથે તેઓ ટકરાયા એ બધાથી તેમને શાસ્ત્રાર્થમાં પરાજિત થવું પડયું ! આનાથી તેઓ ઘણા વધારે લજ્જિત થઈને ગંગામાં કૂદકો મારીને પ્રાણત્યાગ કરવા ઈચ્છતા હતા. આ આપઘાત પણ દિવસના અજવાળામાં કરવામાં તેમને સંકોચનો અનુભવ થઈ રહ્યો હતો. તેથી ગંગાજીના કિનારા પર બેઠા અને રાત્રિના એકાંત તથા અંધકારની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યા ! એ વખતે શ્રીમહાપ્રભુજીનું પણ ત્યાં પધારવું થયું. સંજોગવશાત્ (એટલે ‘‘કાગનું બેસવું અને ડાળનું પડવું’’ એ કહેવત પ્રમાણે થયું એવું કે) કોઈ એક વૈષ્ણવે શ્રીમહાપ્રભુજીને પ્રશ્ન કર્યો કે ગંગામાં ડૂબીને મરવાવાળાની શી ગતિ થાય છે? જવાબમાં શ્રીમહાપ્રભુજીએ કહ્યું કે અહંકારને આધીન થઈને, લડીને તથા ઝઘડો કરીને ડૂબવાવાળાને સર્પયોનિ મળે છે અને આત્મહત્યાનું પાપ પણ લાગે છે, પરંતુ દીનભાવથી સંન્યાસ લઈને અને પોતાના મનને ભગવાનમાં એકાગ્ર બનાવીને જે લોકો ગંગાજીમાં પ્રાણત્યાગ કરે છે તેમની દુર્ગતિ થતી નથી.

આ વાતચીત સીધી જઈને રાણા વ્યાસને હૃદય સોંસરવી ઊતરી

ગઈ અને તેઓ દોડીને શ્રીમહાપ્રભુજીનાં ચરણોમાં આવીને પડયા. પોતાની આત્મકથા સંભળાવીને શ્રીમહાપ્રભુજીની શરણયાચના કરવા લાગ્યા. શ્રીમહાપ્રભુજીએ ગંગાસ્નાન કરવાનો આદેશ આપ્યો અને એ પછી બ્રહ્મસંબંધની દીક્ષા આપી. તરત જ શ્રીમહાપ્રભુજીએ તેમને ચતુઃશ્લોકીનો ઉપદેશ પણ આપ્યો હતો. તેઓ પુષ્ટિ સંપ્રદાયના સારા વિદ્વાન થયા. શ્રીમહાપ્રભુજી વિરચિત બીજી પણ અણુભાષ્ય સુબોધિની વગેરે ગ્રંથોની એમના દ્વારા લખાયેલી (હસ્તલિખિત) પ્રતો આજે પણ ઉપલબ્ધ છે.

આ ચતુઃશ્લોકીના અધ્યયનથી રાણા વ્યાસને પોતાના વાસ્તવિક ધર્મ, અર્થ, કામ તથા મોક્ષરૂપ પુરુષાર્થોનું જ્ઞાન થયું અને તેઓ મિથ્યા વૈરાગ્ય, ધન તથા વિદ્વતાના અહંકારથી મુક્ત થયા. સાથોસાથ આ અહંકારની વિફલતાથી પેદા થયેલ કુંઠા (નિષ્ફળતાની ભાવના) તથા આત્મઘાતની પણ ક્ષુદ્ર ભાવનાઓ પર કાબૂ મેળવી શકયા. તેઓ એક આદર્શ ભગવદીય જેવું ભગવત્સેવા તથા ભગવત્સ્મરણમાં પરાયણ પુષ્ટિમાર્ગીય જીવન જીવવામાં શક્તિમાન થઈ શકયા.

પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તિ નિષ્કામ-નિરૂપાધિક (કોઈપણ જાતની ઉપાધિ લક્ષણો-માગણીઓ-શરતો વિનાની) હોય છે. સ્વયં ભગવાનની કૃપા જ પુષ્ટિજીવના હૃદયમાં ભક્તિનું રૂપ ધારણ કરી લે છે. ભગવાનની કૃપા કંઈ જીવે કરેલાં સાધનો ઉપર આધાર રાખતી નથી. એ તો કોઈ પણ જાતના હેતુ વગર જ પ્રકટ થાય છે. જે જીવમાં એ ભગવત્કૃપા બીજભાવના રૂપમાં અસ્તિત્વમાં હોય છે એ જીવમાં એ પ્રેમ, આસક્તિ, વ્યસન તથા અલૌકિક સામર્થ્યના રૂપમાં અંકુરિત, પલ્લવિત, પુષ્પિત તથા ફલિત થવાની જુદી જુદી અવસ્થાઓમાં ‘પુષ્ટિભક્તિ’ એ શબ્દથી ઓળખવામાં આવે છે ભગવદનુગ્રહને જ આ કારણને લીધે દિશાભેદથી, ‘પુષ્ટિ’ તથા ‘પુષ્ટિભક્તિ’ કહેવામાં આવે છે. એ કૃપા જ્યારે ભગવાન તરફથી ભક્તની દિશામાં વહે છે ત્યારે તેને આપણે ‘પુષ્ટિ’ કહીએ છીએ

આ પ્રકારે આપણી કેટલીક આકાંક્ષાઓ ધર્મ પુરુષાર્થની અંતર્ગત આવે છે. કેટલીક અર્થ પુરુષાર્થની અંતર્ગત, કેટલીક કામ પુરુષાર્થની અંતર્ગત અને કેટલીક મોક્ષ પુરુષાર્થની અંતર્ગત.

આ ચાર પુરુષાર્થોમાંથી ધર્મ અને અર્થ મૂળમાં સાધન કક્ષાના પુરુષાર્થ છે. જ્યારે કામ અને મોક્ષ સાધ્ય કક્ષાના પુરુષાર્થ છે.

ધર્માચરણ દ્વારા આપણે જીવનના કોઇ અલૌકિક ઉદ્દેશની સિદ્ધિ ઇચ્છીએ છીએ. એવી જ રીતે અર્થ પ્રાપ્તિ દ્વારા આપણે આપણા કામ પુરુષાર્થની સિદ્ધિ ઇચ્છીએ છીએ. કોઇ કામ પુરુષાર્થની સિદ્ધિ કેમ ઇચ્છે છે? આનો જવાબ આપવો મુશ્કેલ કાર્ય છે. કેમકે વધુમાં વધુ એટલું જ કહી શકાય કે કામનાની પૂર્તિમાં સુખ મળે છે. કામનાની પૂર્તિ થવાથી સુખ કેમ મળે છે એનો જવાબ એ જ કે કામનાપૂર્તિ ન થવી એ એક દુઃખ જ છે. વાસ્તવિકતા એ છે કે કામ પુરુષાર્થની સિદ્ધિ આપણું આ લોકનું સાધ્ય છે. આવી જ રીતે મુક્તિ-મોક્ષ દ્વારા પણ અન્ય કંઇપણની ઇચ્છા રખાતી નથી. કારણ કે મોક્ષની કામના પણ કોઇ સાધનની કામના ન હોતા સાધ્યની કામના છે.

સામાન્ય રીતે એવું જણાય છે કે અર્થ અને કામ પુરુષાર્થ ઐહિક (આ લોક સંબંધી) જ્યારે ધર્મ અને મોક્ષ પુરુષાર્થ પારલૌકિક કે અલૌકિક હોય છે.

અર્થ અને કામનો સંબંધ દેહની સાથે વધુ જોડાયેલો લાગે છે, જ્યારે ધર્મ અને મોક્ષનો સંબંધ આત્મા સાથે વધુ જોડાયેલો લાગે છે.

(૧) ધર્મ : ધર્મના વિષયમાં વાસ્તવિકતા એવી છે કે ધર્મનો સાચો અર્થ કર્મકાંડ નથી અને તે કોઇ સામુદાયિક આસ્થા પ્રતિ કોરી સ્વીકૃતિનો કોઇ ભાવ પણ નથી. ધર્મ એક જીવનપ્રણાલી છે જેમાં વ્યવહાર, વિચાર, ભાવના અને કર્મકાંડ વગેરે દરેક બાબતોનો સમાવેશ થઇ જાય છે.

(૨) અર્થ : અર્થ એટલે ધન. ધનનો અર્થ વ્યવહારમાં ચાલતા ચલણી સિક્કા કે નોટ પુરતો ન લેવો જોઇએ. ધન અથવા અર્થની અંદર

શ્રીમદ્ ભાગવતનમાંની વૃત્રાસુર ચતુઃશ્લોકીના ચાર શ્લોકો સાથે ગાઢ સામ્ય ધરાવે છે. વૃત્રાસુર ચતુઃશ્લોકીના પણ ચાર શ્લોકોમાં આ જ પુષ્ટિમાર્ગીય ચાર પુરુષાર્થોનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરવામાં આવેલું છે. શરૂઆતના ત્રણ શ્લોકો ઉપર શ્રીપ્રભુચરણની વિવૃત્તિ (વિવરણ-ટીકા) ઉપલબ્ધ થાય છે તથા છેલ્લા શ્લોકની વિવૃત્તિની શરૂઆતમાં શ્રીમહાપ્રભુજીએ એક સંગ્રહશ્લોક આપ્યો છે.

પુષ્ટિમાર્ગે હરેર્દાસ્યં, ધર્મોડર્થો હરિરેવ હિ ।
કામો હરિદિદક્ષૈવ, મોક્ષો કૃષ્ણસ્ય ચેદ્ ધ્રુવમ્ ॥

અર્થ : શ્રીહરિના દાસ હોવું જ પુષ્ટિમાર્ગીય ધર્મ છે. પુષ્ટિભક્તોના અર્થ (ધન-દોલત) સ્વયં શ્રીહરિ જ છે. શ્રીહરિનાં દર્શનની કામના જ પુષ્ટિમાર્ગીય કામ (ઇચ્છા) છે તથા સર્વાત્મભાવથી શ્રીકૃષ્ણના જ બની જવું એ જ પુષ્ટિભક્તનો મોક્ષ છે.

આ સૂત્રનું ભાષ્ય વૃત્રાસુર ચતુઃશ્લોકીમાં તથા આ શ્રીમહાપ્રભુજી વિરચિત ચતુઃશ્લોકીમાં પણ આપણને મળે છે.

પુષ્ટિમાર્ગમાં ભગવાનની સાથે જીવનો સંબંધ રસાત્મક હોય છે. રસમીમાંસામાં રતિ-સ્નેહ સંયોગ તથા વિયોગ એવા બે પક્ષ માનવામાં આવ્યા છે. તેથી ભક્તિમાર્ગમાં ભગવાનની અનુભૂતિ (સાક્ષાત્કાર) જ્યારે સંયોગ અથવા વિયોગ એ બેમાંથી કોઇ પણ એક પ્રકારની હોય છે, તો એ અનુભૂતિ અપૂર્ણ માનવામાં આવતી હોય છે. આ જ કારણથી તેને ભક્તની સાધન અવસ્થા પણ માનવામાં આવે છે. રસ તો દ્વિદલ (બે દલ એટલે બે ફાડ-બે પડવાળો) છે. તેથી સંયોગ તથા વિયોગ એ બન્ને અવસ્થાઓમાં જ્યારે ભગવાનની અનુભૂતિ થવા માંડે તો ફલાવસ્થા માનવામાં આવે છે. એ પ્રમાણે ધર્મ તથા કામની સિદ્ધિ સાધનાવસ્થાની પરિપકવતા છે અને અર્થ તથા મોક્ષની સિદ્ધિ ફલાવસ્થા છે. કારણ કે ધર્મમાં-વ્રજાધિપના ભજનમાં કેવળ સંયોગનો અનુભવ થાય છે તથા

કામમાં-હરિદર્શનની તીવ્ર ઈચ્છામાં કેવળ વિયોગનો અનુભવ થાય છે. જ્યારે અર્થ-ભગવાનનું રસાત્મક સ્વરૂપ તો દ્વિદલાત્મક જ છે, તેથી મોક્ષ-ભગવાનના ભજનમાં સંયોગનો અનુભવ તથા ભગવાનના સ્મરણમાં વિયોગનો અનુભવ જ્યારે નિરંતર અથવા તો એક પછી એક ક્રમમાં એટલે પગલે પગલે થવા માંડે તો ભગવાનની રસાત્મિકા અનુભૂતિ પોતાની પૂર્ણ અવસ્થાએ પહોંચી જાય છે. પુષ્ટિભક્તને એનો મોક્ષ મળી જાય છે.

ગોસ્વામી શ્રીશ્યામમનોહરજી
(ગ્રંથ પરિચયમાંથી સાભાર)

ચતુઃશ્લોકી

ચતુઃશ્લોકીના વિષયમાં બીજું કાંઈપણ સમજતાં પહેલાં સંક્ષિપ્તમાં એક વાત સમજી લેવી આવશ્યક છે કે આ ચતુઃશ્લોકીના ચાર શ્લોકોમાં ક્રમશઃ ચાર પુરુષાર્થનું નિરૂપણ અભિલષિત છે.

(૧) **ધર્મ પુરુષાર્થ**
(૨) **અર્થ પુરુષાર્થ**
(૩) **કામ પુરુષાર્થ**
(૪) **મોક્ષ પુરુષાર્થ**

સંસ્કૃત ભાષામાં પુરુષાર્થોનો અર્થ થાય છે પુરુષની અર્થના એટલે કે આકાંક્ષા, વ્યક્તિની આકાંક્ષા અથવા કામનાઓની ગણતરી શકય નથી. પ્રત્યેક વ્યક્તિના હૃદયમાં અસંખ્ય કામનાઓ રહેલી હોય તો માનવમાત્રની કામનાઓની ગણતરી કેવી રીતે સંભવી શકે? અને પછી ચાર તો કેટલી નાની સંખ્યા છે!

શાસ્ત્રકાર જ્યારે પુરુષાર્થની વાત કરે છે તો એમનું ધ્યાન આવી અસંખ્ય કામનાઓના વિષયો પર ન રહેતા કામનાઓના સ્વભાવ પર રહે છે. એને ધ્યાનમાં રાખીને સ્થૂળ ચાર વર્ગોમાં આ કામનાઓનું વિભાજન કરાયું છે.

ઉદાહરણ તરીકે એક ખેડૂતને ખેતર ખેડવા ટ્રેક્ટર જોઈએ. એક મુડીવાદીને કારખાના માટે લાયસન્સ જોઈએ, એક મજૂરને કારખાનામાં નફાના પ્રમાણમાં મોંઘવારી ભથ્થાનો વધારો જોઈએ. એક મંદિર (પુષ્ટિમાર્ગીય) ચલાવનારને નિત્ય નવી ઝાંખીની સજાવટ માટે ભેટ સામગ્રી આપનાર મનોરથી જોઈએ. એક ભાગવત સપ્તાહ કરનાર (વક્તાને) કથાના પ્રત્યેક પ્રસંગ માટે જુદા જુદા યજમાન જોઈએ. એક રામજન્મ માટે, એક કૃષ્ણજન્મ માટે, એક રૂક્ષ્મણી વિવાહ માટે ઉપરછલ્લું જોતાં આ કામનાઓ ભિન્ન ભિન્ન છે પરંતુ શાસ્ત્રદષ્ટિથી આ બધા ચક્કર (લફરાં) અર્થ પુરુષાર્થના છે.

થયો કે બ્રહ્મસંબંધની દીક્ષા લેવી અનિવાર્ય નથી.'

તમને યાદ હશે કે ત્યારે મેં એવું કહ્યું હતું કે 'જો બ્રહ્મસંબંધની દીક્ષા લીધા વિના પણ કોઈ ભગવત્ સેવા નિભાવવા માંગતા હોય તો બ્રહ્મસંબંધની દીક્ષા લેવી અનિવાર્ય નથી. આની સાથે મેં એમ ખુલાસો પણ કર્યો હતો કે ભગવાને કોની અથવા કેવી સેવા સ્વીકારવી જોઈએ અને કોની નહીં એ નિર્ધારિત કરવું કોઈના માટે શક્ય નથી.

ભગવાને તો ગાળ દેનાર શિશુપાલનો પણ ઉદ્ધાર કર્યો હતો. વિષપાન કરાવવા આવેલી પુતનાને પણ મુક્તિદાન કર્યું હતું.

અહો બકીયં સ્તનકાલકૂટં જિઘાંસયાપાયયદપ્યસાધ્વી ।
લેભે ગતિં ધાત્ર્યુચિતા તતોન્યં કં વા દયાલું શરણં વ્રજેમ ॥

ધાવનું પાખંડ કરનારી આ અસાધ્વી પુતનાની વાત વિચારો કે જેણે કૃષ્ણને મારી નાખવાની ઈચ્છાથી પોતાનું વિષ ચોપડેલ સ્તનનું પાન કરાવ્યું. પરંતુ ગતિ ભગવાને એને એજ આપી કે જે એક ધાવને આપવી જોઈએ. હવે બતાવો કે બીજા કયા દયાળુના ચરણમાં આપણે જવું જોઈએ!

જે વિષપાન કરાવવા આવી હતી તેને ગતિ તે મળી જે પયપાન કરાવનારી માતા અથવા ધાવને આપવામાં આવે છે. આવા દયાળુ છે ભગવાન!

તેઓ કોની સેવા સ્વીકારશે અને કોની નહીં આનો કેવી રીતે નિશ્ચય કરી શકાય? ભગવાનના વિષયમાં આપણે કોઈ સિદ્ધાંત કેવી રીતે લાદી (બાંધી) શકીએ? અને આપણા બાંધેલા સિદ્ધાંતોની મર્યાદામાં જો ભગવાનને બાંધી લેવાય તો મને તો એમના સર્વોચ્ચ થવામાં (એમની સર્વોપરિતામાં) જ સંદેહ થઈ જશે! ભક્ત કવિ દયારામ કહે છે,

હું કરું ! હું કરું! એ જ અજ્ઞાનતા, શકટનો ભાર જેમ શ્વાન તાણે!

ગામડાના લોકો ક્યાંક જવા માટે જ્યારે બળદગાડામાં નીકળે તો

જ એ બધી વસ્તુઓ આવી જાય છે કે જેનાથી આપણે લૌકિક અથવા અલૌકિક સુખ સુવિધાની સામગ્રી મેળવી શકીએ છીએ.

(૩) કામ : એવી જ રીતે 'કામ'નો અર્થ પણ કેવળ 'યૌનવાસના'ના સીમિત અર્થમાં લેવામાં આવે છે. જ્યારે વાસ્તવિક્તા એવી છે કે રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ કે શબ્દ કોઈ પણ વિષયનું નેત્ર, જીભ, નાક, ત્વચા કે કાન વગેરે દ્વારા પ્રાપ્ત થતાં અનુભવમાં સુખની ઈચ્છા કામ છે. કેવળ જ્ઞાન ઈન્દ્રિયથી વિષયોની અનુભૂતિમાં જ નહીં પરંતુ કર્મેન્દ્રિયોથી સંપન્ન થતી ક્રિયાને કરવામાં પણ સુખની ઈચ્છા કામ જ છે.

(૪) મોક્ષ : આવી જ રીતે દરેક વ્યક્તિમાં મોક્ષની કામના પણ કોઈક સ્વરૂપમાં રહે જ છે. ભલે પછી કોઈ આસ્તિક હોય કે નાસ્તિક. આત્મવાદી હોય કે અનાત્મવાદી, ઈશ્વરવાદી હોય કે અનિશ્વરવાદી. એ વાત ખરી કે મોક્ષનું સ્વરૂપ દરેકના મતમાં ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. મુક્તિના સ્વરૂપના વિષયમાં આટલી વૈચારિક ભિન્નતા, તે તે વિચારકોના મતમાં દુઃખ અથવા બંધનનું સ્વરૂપ શું છે તેની પર નિર્ભર કરે છે.

જીવાત્માની કેવી અવસ્થાને, કયા વિષયોને કયાં સંબંધોને કેવી આવશ્યકતાઓને અથવા કામનાઓને અથવા પોતાની કઈ મર્યાદાઓને તમે દુઃખ રૂપ અથવા બંધનરૂપ માનો છો? દુઃખ અથવા બંધનથી મુક્ત થવું જ મોક્ષ પુરુષાર્થ છે.

કેટલાક લોકો શારીરિક, પારીવારિક અથવા સામાજિક તકલીફોથી છુટકારો મેળવવો જ મોક્ષ હોઈ શકે છે. આધુનિક યુગમાં બધા જ રાજનૈતિક નેતા આવી મુક્તિના ઠેકાના વિભિન્નવાદ અને દાવા પ્રસ્તુત કરે છે. એમની પોતાની એક સાંપ્રદાયિકતા અને સ્પર્શાસ્પર્શ (આભડછેટ) હોય છે.

એબ બીજો બુદ્ધિવાદી ! વર્ગ પ્રાચીન બધા ધાર્મિક, સાંપ્રદાયિક અને દાર્શનિક આસ્થાઓથી મુક્ત થવામાં પોતાના મોક્ષ પુરુષાર્થની કલ્પના કરે છે કારણ કે તેમના મતથી વિભિન્ન ધર્મ-સંપ્રદાય જ માનવ

સમાજમાં બધા પ્રકારની અશાંતિ અને સંઘર્ષ વધારવાની વૃદ્ધિ કરે છે. તેઓ આ મુદ્દા પર એક નિર્ણાયક સંઘર્ષ કરી લેવા ઇચ્છે છે! માનવમાત્રને ધર્મમુક્ત કરવા.

કેટલાક ફેશનેબલ લોકો દરેક પ્રાચીન રૂઢિથી મુક્ત થવામાં જ પોતાની ફેશનેબલ મુક્તિ માને છે.

કેટલાક વક્તા કહે છે કે પોતાની નિજ ઓળખાણને ભૂલી જવામાં જ પોતાની મુક્તિ છે.

કેટલાક આ આખા સંસારને જ બંધન માનીને તેનાથી છુટકારો મેળવવામાં પોતાની મુક્તિ માને છે. કારણ કે આ સંસારમાં શાશ્વત સુખની સંભાવના નથી. અહીંના દરેક સુખ સાથે કોઇને કોઇ પ્રકારનું દુઃખ તો જોડાયેલું હોય જ છે.

કેટલાક લોકો આ પ્રકારની અનેક જાતની મુક્તિની કામનાઓને જ સૌથી મોટું બંધન માનીને મુક્તિથી મુક્ત થવા ઇચ્છે છે!

જે મોક્ષને પણ એક ઝંઝટ માનીને ફક્ત ભક્તિ જ સતત કરવા ઇચ્છતા હોય તેમને પુષ્ટિભક્ત સમજવા જોઇએ.

તેથી જ વૃત્રાસુર કહે છે :

ન નાકપૃષ્ઠ ન ચ પારેમષ્ઠયમ્ ન સાર્વભૌમં ન રસાધિપત્યમ્ ।
ન યોગ સિદ્ધિં અપુનર્ભવં વા સમંજસ ત્વા વિરહય્ય કાંક્ષૈ ॥

નથી મને સ્વર્ગ જોઇતું અને નથી જોઇતી બ્રહ્માની પદવી. નથી મારે આ પૃથ્વી પર ચક્રવર્તી સમ્રાટ બનવું અને નથી પાતાળના અધિપતિ બનવું. નથી મને યોગ સિદ્ધિઓની કોઇ પ્રકારની કામના અને નથી મોક્ષની પણ કામના. મારા માટે તો સર્વસ્વ તમે જ છો. તમારા સિવાય મને બીજું કંઇ પણ ન જોઇએ.

આ છે ભક્તની વાણી. ભગવદ્કૃપા વગર, મહાપ્રભુના મતે, માનવહૃદયમાં આવી ભક્તિનો પ્રાદુર્ભાવ શક્ય નથી. વૃત્ર અસુર છે તો શું

થયું? છે તો તે પુષ્ટિભક્ત !

પુષ્ટિમાર્ગીય ચાર પુરુષાર્થ :

જેવી રીતે પ્રસ્તુત ચતુઃશ્લોકીમાં પુષ્ટિમાર્ગીય ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ પુરુષાર્થોનું વર્ણન છે, તેવી જ રીતે પૂર્વોક્ત વૃત્રાસુર ચતુઃશ્લોકીના પણ ચાર શ્લોકોમાં પુષ્ટિમાર્ગીય ધર્મ, અર્થ, કામ, મોક્ષનું નિરૂપણ શ્રીમહાપ્રભુજી સ્વીકારે છે. ત્યાં વ્યાખ્યામાં એક સંગ્રહશ્લોક આપવામાં આવેલ છે :

પુષ્ટિમાર્ગે હરેર્દાસ્યં ધર્માર્થો હરિરેવ હિ ।
કામો હરિ દિદક્ષૈવ મોક્ષો કૃષ્ણસ્ય ચેદ્ ધ્રુવમ્ ॥

ભગવાન શ્રીહરિની દાસ્ય ભાવથી ભક્તિ પુષ્ટિમાર્ગીય ધર્મ બને છે. પુષ્ટિમાર્ગીય અર્થ પોતે જ શ્રીહરિ છે. પુષ્ટિમાર્ગીય કામ હરિદર્શનની લાલસા છે. જ્યારે કોઇ જીવાત્માનો પરમાત્મા પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણની સાથે સંબંધ સંપૂર્ણ રીતે થઇ જાય છે તો એ પુષ્ટિમાર્ગીય મુક્તિ છે.

પુષ્ટિમાર્ગીય ધર્મ શું છે? શ્રીહરિનું દાસ્ય ભાવથી ભજન. શ્રીહરિ પ્રતિ પોતાના દાસત્વની સ્વીકૃતિ કયા પ્રસંગમાં આપણે પ્રગટ કરીએ છીએ? પુષ્ટિમાર્ગીય દીક્ષા બ્રહ્મસંબંધના પ્રસંગમાં શ્રીહરિની પ્રિત આપણા દાસત્વની સ્વીકૃતિ આપણે પ્રગટ કરીએ છીએ. આવું જે કહેવાય છે કે બ્રહ્મસંબંધની દીક્ષા લીધા પછી પુષ્ટિમાર્ગમાં ભગવદસેવા આવશ્યક બની જાય છે. તેનું પણ રહસ્ય આ જ છે. પુષ્ટિમાર્ગે હરેર્દાસ્યં ધર્મ.

‘પુષ્ટિમાર્ગે હરેર્દાસ્યં ધર્મ’

તે દિવસે મંદિરમાં ભરાયેલ સભામાં એક ભાઇએ પ્રશ્ન પૂછયો હતો કે, ‘બ્રહ્મસંબંધની દીક્ષા લીધા વગર જો કોઇ ભગવદ્સેવા કરતો હોય તો શું એવી સેવા ભગવાન સ્વીકાર નહીં કરે?’

મેં ઉત્તરમાં કહ્યું હતું કે, ‘તમે સેવા કરતા રહો.’

આની સામે એમણે ફરીથી પ્રશ્ન પૂછયો કે, ‘આનો અર્થ તો એવો

સામર્થ્ય અથવા આ બંનેથી અલગ એક આકસ્મિક ઉઠેલ તરંગ જ! શું સ્વયમેવ પરમાત્મા જાણતો હશે કે તે શા માટે કોઈકની પર કૃપા કરે છે. અને શા માટે કોઈકની પર નહીં? અથવા ક્યાંક એવું તો નથી કે તે પોતે જ આ કૃપાના રહસ્યને ન જાણી શક્તો હોય!

શાસ્ત્રોમાં સદભાવ-દુર્ભાવ, સન્મતિ-દુર્મતિ, સદાચરણ-દુરાચરણ, પુણ્યપાપ અને સુખદુઃખની મર્યાદાઓનું નિરૂપણ મળે છે. જેટલું વધારે આ વિધિ નિષેધ ઉપર વિચાર કરવામાં આવે એટલું આપણને એમ લાગશે કે આ ભેદ ઉપર આધારિત કૃપાના અમુક નિયમ ચોક્કસ હોવા જોઈએ. પરંતુ જ્યારે પુરાણોમાં ભગવાનની કૃપાના અનેક ઉદાહરણો જોઈએ તો લાગે છે કે કોઈ ચોક્કસ નિયમ કૃપાનો ઘડી ન શકાય. ગભરાઈને વિચારવા માટે વિવશ થવું પડે છે કે કૃપા ભગવાનની બાંધેલી મર્યાદા કે નિયમ નથી. કૃપા તો ભગવાનનો સ્વભાવ જ હોવો જોઈએ. જે કોઈ પણ નિયમની પરવા કર્યા વગર પ્રગટ થઈ જાય છે. પરંતુ ફરીથી આપણે એ ગફલતમાં રહી જઈએ છીએ, તર્કથી પરમાત્માનો સ્વભાવ નિર્ધારિત કરવાના મોહમાં!

જો કૃપા પરમાત્માનો સ્વભાવ છે તો જ્યાં ત્યાં નહીં પરંતુ સર્વત્ર પ્રગટ થવી જોઈએ. કારણ કે પરમાત્મા સર્વત્ર વિદ્યમાન છે. સર્વસાક્ષી છે. સર્વ અંતર્યામી છે, સર્વ ફલદાતા છે કર્તા કારયિતા છે. તો તેમની કૃપાલુતા પણ સર્વત્ર પ્રગટ થવી જોઈએ! પરંતુ થતી નથી!

સમુદ્રમાં લહેરો તો સતત ઉઠતી રહે છે પરંતુ કઈ લહેર નાની ઉઠશે અને કઈ લહેર મોટી. કેટલી ક્ષણોના અંતર પછી કેવી લહેર ઉઠશે કેવી રીતે કહી શકાય? સમુદ્રમાં નિરંતર ઉઠતી લહેરોની લય અને એમની માત્રાઓની ગણતરી કોણ કરી શકે છે? કેવી રીતે આપણે સમુદ્ર તટ પર જલ અને સ્થળ વચ્ચે એક નિશ્ચિત રેખા ખેંચી શકીશું? જો કંઈ કહી શકાય છે તો એટલું જ કે કયારેય કોઈ લહેરને અહીં સુધી આવતા જોઈ નથી પરંતુ આવી નહીં શકે એવું આશ્વાસન આપી ન શકાય. શાસ્ત્રીય મર્યાદાઓની પ્રામાણિકતા પણ (આ અર્થમાં જ) આટલી જ છે.

કોઈ વાર કૂતરો પણ સાથે થાય છે. આ કૂતરાને બળદગાડાની સાથે આગળ પાછળ આજુબાજુ અથવા નીચે દોડતા રહેવું પડે છે. પરંતુ ક્યારેક આ કૂતરાને એવી ભ્રાંતિ થઈ જાય છે કે મારા ચાલવાના કારણે આ બળદગાડું ચાલે છે. તો આ કેવી વિચિત્ર કલ્પના કહેવાશે? ખરેખર એવી જ રીતે આપણું આવું વિચારવું કે જે સિદ્ધાંત આપણી ક્ષુદ્ર બુદ્ધિથી બરાબર લાગે છે તેની મર્યાદામાં જ ઈશ્વરીય વ્યવહાર ચાલવો જોઈએ! આ તો બિલકુલ 'શકટનો ભાર જેમ શ્વાન તાણે' તેના જેવું છે.

'સર્વ સમર્થ'નો અર્થ :

તેથી જ ભગવાનના સર્વસમર્થ હોવાનો અર્થ જ આપણે ત્યાં એવો મનાય છે કે ભગવાન કર્તુમ - અકર્તુમ - અન્યથા કર્તુમ સમર્થ છે.

આવી સ્થિતિમાં ભગવાન બ્રહ્મસંબંધ વગર પણ કોઈના દ્વારા કરવામાં આવતી સેવા સ્વીકારતો હોય તો એને રોકી ન શકાય. અથવા ટોકી ન શકાય! અને બ્રહ્મસંબંધ લેનાર વ્યક્તિની પણ સેવા સ્વીકારતા હોય તો એમને રોકી પણ ન શકાય અને કોઈ આક્ષેપ પણ ન કરી શકાય!

જો આપણે ભગવાનને સર્વસમર્થ માનતા હોઈએ તો આપણા સાધનોના બંધનથી ભગવાનને બાંધી શકાતા નથી. આપણા બાહ્ય સાધનના નિયમ જો ભગવાનને માટે બંધનકર્તા હોત તો બધી જ વાત પતી ગઈ હોત. કારણ કે ત્યારે તો ભગવાન સર્વસમર્થ નથી રહેતા!!

બ્રહ્મસંબંધની દીક્ષાની આવશ્યકતા :

તો પણ પુષ્ટિમાર્ગમાં બ્રહ્મસંબંધ દીક્ષાને આવશ્યક માની છે 'ભગવદસેવાનો અધિકાર બ્રહ્મસંબંધની દીક્ષા વગર પ્રાપ્ત નથી થતો' એવું પણ કહેવામાં આવે છે.

આ વાત કેવી અટપટી લાગે છે! નહી કે!

અમુક સ્પષ્ટીકરણ અહીં ઈચ્છિત છે. પુષ્ટિ અને પુષ્ટિમાર્ગની વચ્ચે જે ભેદ છે, એને યોગ્ય પ્રકારથી જો આપણે સમજી શકીએ તો આ વાત

આટલી અટપટી નહીં લાગે.

પુષ્ટિ અને પુષ્ટિમાર્ગ :

પુષ્ટિ શબ્દનો અર્થ છે ભગવાનની કૃપા. 'પોષણં તદઅનુગ્રહઃ' પરમાત્માની કૃપા જ જીવાત્માનું સાચું પોષણ છે. જેવી રીતે અન્નથી આપણા દેહનું પોષણ થાય છે, જેવી રીતે પૃથ્વી, જલ, વાયુ, તેજથી વૃક્ષોનું પોષણ થાય છે, આચરણથી જેવી રીતે વિચારોનું પોષણ થાય છે, બસ તેવી જ રીતે પરમાત્માની કૃપા જ જીવાત્માનું સાચું પોષણ છે. આ આધ્યાત્મિક, આધિદૈવિક પોષણને જ શ્રીમહાપ્રભુ વલ્લભ 'પુષ્ટિ' કહે છે.

આપણે પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુને એમ ન કહી શકીએ કે તેમણે કદમ્બ અથવા આંબાના વૃક્ષોનું પોષણ કરવું જોઈએ, પરંતુ થોર અને બાવળના વૃક્ષોનું નહીં. દરેક પ્રકારના વૃક્ષો અને વનસ્પતિનું પોષણ પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુથી થાય છે. બધાજ વૃક્ષ, બધી વનસ્પતિ, બધા પ્રાણીઓનું શરીર આ પાંચ તત્ત્વો પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ, આકાશના અસંખ્ય નામ અને રૂપ છે. કદમ્બની સુંદરતા અથવા કરીલની (કેરાં) કુરૂપતાનો સિદ્ધાંત પ્રકૃતિમાં નથી. તે તો આપણા મનની ઉપજ છે. આપણા સુખ દુઃખ અથવા આપણા માટે એમની ઉપયોગિતા, અનુપયોગિતાથી જોડાયેલી ધારણાઓ છે. પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ અથવા આકાશની પ્રકૃતિમાં બધું જ સ્વભાવિક છે. પ્રત્યેક વસ્તુમાં પ્રત્યેક નામ અને રૂપની ઉત્પત્તિ સ્થિતિમાં ઉપચય અપચયમાં, વૃદ્ધિહાસમાં અથવા સંતતિ વિનાશમાં એક અવ્યક્ત આનંદ વ્યક્ત થઈ રહ્યો છે. ન સુખ કે ન દુઃખ, ન સુરૂપતા કે ન કુરૂપતા, ન શ્રેષ્ઠતા કે ન હીનતા, ન પવિત્રતા કે ન અપવિત્રતા, ન પુણ્ય કે ન પાપ.

આ બધી ધારણાઓ માનવીય હૃદય, બુદ્ધિ અને વ્યવહારમાં આવશ્યક છે અને સાચી છે. પરંતુ પ્રકૃતિમાં બધું જ પરમાનંદ છે. વસંત, વર્ષા અને શરદઋતુ જેટલી સાચી છે તેટલી જ ગ્રીષ્મ, શિશિર અને હેમંત પણ સાચી છે. આપણને કોઈ ઋતુ ગમે છે અથવા નથી ગમતી. આપણને અનાવૃષ્ટિ અથવા અતિ વૃષ્ટિ અનુકૂળ નથી. કારણ કે આપણા ઘર અને

અનાજને આનાથી નુકશાન પહોંચે છે. પરંતુ પ્રકૃતિ માટે બધુ જ સ્વભાવિક છે.

આવી રીતે પરમાત્માની પુષ્ટિ શિશુપાલ પર થશે કે પુતના પર? પ્રહલાદ પર થશે કે ધ્રુવ પર? કર્મયોગી પર, જ્ઞાનયોગી પર કે ભક્તિયોગી પર કે નિઃસાધન જીવાત્મા પર? સંસારથી વિરક્ત સાધુ પર થશે કે સંસારમાં અનુરક્ત સાધક પર? ઋષિ, મહર્ષિ, રાજર્ષિ, દેવર્ષિઓ પર થશે કે વ્રજમાં મુગ્ધ ગોપગોપીકા ઉપર? ફક્ત મનુષ્ય યોનીમાં જન્મેલ જીવાત્મા પર થશે કે અન્ય યોનીઓમાં જન્મેલ પશુ પક્ષી, જીવજંતુઓ પર પણ થશે? અને થશે તો કેમ થશે? એમના વર્તમાન જીવનને જોઈને થશે કે પૂર્વજન્મના સંચિત પુણ્ય અથવા પાપનો હિસાબ જોઈને થશે? કેવા રૂપમાં થશે - શું એમની નિઃસાધનતા પર દયા કરવામાં આવશે? અથવા એમની દુષ્ટ સાધનતાને ક્ષમ્ય કરવામાં આવશે? અથવા એમના અલ્પ સાધનો પર પણ પરમાત્મા સંતોષ પ્રગટ કરશે? અથવા કોઈપણ પ્રકારના સાધન-અસાધન, દુષ્ટસાધનના વિચાર વગર ભગવાન શુદ્ધ પુષ્ટિ પ્રગટ કરશે.

કયો તર્ક અને કયા સિદ્ધાંતોને અબાધિત માનીને આ પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપવો જોઈએ? કોણ આપી શકે છે આ પ્રશ્નોનો ઉત્તર?

સ્વયં પરમાત્મા પણ પોતાની પુષ્ટિ અથવા કૃપાનો નિર્ણય કોઈ તર્કસંગત હેતુ એવમ પ્રયોજનના આધાર પર ઘડે છે, અથવા તો કૃપાળુ હોવું એ એનો સ્વભાવ જ છે! કદાચ એવું તો નથી કે તે કૃપા પરમાત્માનો નથી સ્વભાવ અને નથી હેતુ, પ્રયોજન પર આધારિત, અસ્વાભાવિક, તાર્કિક નિર્ણય જ. કારણ કે એ કૃપાસાગરમાં અકસ્માત ઉઠેલ તરંગ પણ હોઈ શકે છે. તેથી જ વેદમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે :

'કો અધ્ધા વેદ ક ઈષ્ટ પ્રવોચત કુત આયાતા કુત ઈયં વિસૃષ્ટિં...
યોસ્યાધ્યક્ષઃ પરમે વ્યોમનત્સો અંગ વેદ યિદ વા ન વેદ.'

કેવી રીતે કહી શકાય કે કૃપા આ પરમાત્માનો સ્વભાવ છે કે

પસાર થતી કામ, ક્રોધ, દ્વેષ, ભય વિગેરે મનોવૃત્તિઓની અનેક અણઘડ પગદંડીઓ છે. આ પગદંડીઓ ઉપર ચાલવાવાળાઓમાંથી કોઇ પ્રભુને વિષપાન કરાવવાના દ્વેષ વશ પ્રભુ સુધી પહોંચી જાય છે. કોઇ સો ગાળો દઇને ભગવાન સમીપ પહોંચી ગયું હતું. તો કોઇ ભયભીત થઇને સમજ્યા કે વિચાર્યા વગર ભગવાનથી દૂર ભાગવાની ચેષ્ટામાં સીધા ભગવાનથી જ જઇ ટકરાયા હતા!

ગોપ્યઃ કામાત્ ભયાત્ કંસઃ દ્વૈષાતઃ ચૈદ્ય અધીરધી ।
સંબન્ધાદ્ વૃષ્ણયઃ સ્નેહાદ્ યૂયં ભક્ત્યા વયં વિભો ॥

અર્થ : ગોપિકાઓએ કામભાવથી, કંસે ભયભીત થઇને, શિશુપાલે દ્વેષભાવથી, યાદવોએ ફક્ત સગાસંબંધીના ભાવથી, તમે સ્નેહભાવથી અને અમે ભક્તિભાવથી ભગવાનને પ્રાપ્ત કર્યા છે.

કર્મ, જ્ઞાન, ભક્તિ, ઉપાસના, વૈરાગ્ય, કરૂણા, સદાચાર, યમ, નિયમ, વિગેરે શ્રેષ્ઠ સાધનોના માર્ગ પર અગ્રેસર થનારા જીવાત્માઓને જેવી રીતે તે (ભગવાન) મળે છે, તેવી જ રીતે કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, માત્સર્ય વગેરે દુર્ગુણોની દિશાઓમાં ભટકનારા દુષ્ટ સાધન જીવાત્માઓની સામે પણ તે ભગવાન આ પુષ્ટિના બીહડ મેદાનમાં ક્યારેક ક્યારેક અચાનક પ્રગટ થઇ જાય છે. તે કઇ કઇ પરિસ્થિતિઓમાં અને શા માટે કોઇ ભટકતા જીવાત્માઓની સમક્ષ પ્રગટ થઇ જાય છે. એ એની ઇચ્છાનો વિષય છે.

મહાપ્રભુ શ્રીવલ્લભાચાર્ય કહે છે કે ભગવાનનું આવું પ્રગટ થવું પુષ્ટિ છે, પુષ્ટિમાર્ગ નહીં. પુષ્ટિના મેદાનમાં તેનું સારી રીતે સર્વેક્ષણ કર્યા પછી બધી રીતે પૂર્ણવર્ણિત સાવધાનીની સાથે જે માર્ગ શ્રીમહાપ્રભુજીએ પ્રગટ કર્યો છે એને પુષ્ટિમાર્ગ કહે છે.

એક મેદાનમાં બધી દિશાઓ ખુલ્લી હોય છે તેથી ક્યાંય પણ ભટકી જવાય છે. માર્ગની પરંતુ, એક પોતાની ચોક્કસ દિશા અને સીમા હોય છે તેથી માર્ગથી ભટકવું એટલું સરળ નથી. જો કોઇ ભક્ત કોઇક

કૃપાની બાબતમાં શાસ્ત્રીય નિયમોની જે મર્યાદા છે તે પણ એવાજ પ્રાયોવાદ પર આધારિત છે કે 'પ્રાયઃ સમુદ્રને આટલા દૂર સુધી જોવામાં આવ્યો નથી. એટલે કિનારા પર અહીં મકાન બનાવવામાં કોઇ ભય નથી. પરંતુ આ સહજ સંભવ છે કે ક્યારેક કોઇ તોફાની લહેર સમદ્રમાં એવી ઉઠે કે આપના બધા પ્રયોવાદ આપણા મકાનોની જેમ ઢંકાઇ જાય - વહી જાય - બધું જ જલમગ્ન થઇ જાય ! કારણ કે તટબંધન અથાહ સાગરની લીલા છે એટલી જ વાસ્તવિક જેટલી કે તટભંગની લીલા, પ્રભુની લીલા ના જ આ બંને રૂપ છે : મર્યાદા અને પુષ્ટિ એટલે એમની વચ્ચે વિભાજક રેખા કોઇ ખેંચી નહીં શકે. જ્યારે ઇચ્છે ત્યારે પરમાત્મા મર્યાદાના તટબંધનને પુષ્ટિની લહેરોથી ઢાંકી શકે છે! અન્યથા પ્રાયોવાદની પ્રામાણિકતા પર સંદેહ ઉત્પન્ન જ ન થાત!

એટલે શ્રીમહાપ્રભુજી કહે છે કે ભગવત્ કૃપામાં જો કોઇ નિયમ હોય તો ભગવદ્ઇચ્છાનો.

પુષ્ટિનું મૂળ ભગવદિચ્છા :

ચેતન વસ્તુના વ્યવહાર પર આંતરિક સ્વભાવનું નિયંત્રણ ચાલે છે કે બાહ્ય પ્રભાવોનું? કંઇ પણ કહી શકાતું નથી. મનોવિજ્ઞાન અને સમાજશાસ્ત્રના નિયમ પ્રાયોવાદના નિયમ પર આધારિત છે. હવે તો ભૌતિક શાસ્ત્રમાં પણ 'પ્રકાશના કિરણો હોય છે તરંગ' આ જટિલ સમસ્યાનું સમાધાન પ્રાયોવાદ પર જ આપવામાં આવે છે. જડ અને ચેતનાની વચ્ચે પ્રાયઃ આ જ ભેદ દેખાય છે કે જડ વસ્તુનો વ્યવહાર યા તો આંતરિક સ્વભાવને અનુરૂપ હોય છે અથવા તો બાહ્ય પ્રભાવ અનુસાર પરંતુ ચેતનામાં ઝલકતી ઇચ્છાશક્તિ આ આંતરિક સ્વભાવ અને બાહ્ય પ્રભાવની સાથે આંખમીચૌનીની રમત રમતી રહે છે!

શોધવાનો દાવ જ્યારે આંતરિક સ્વભાવ પર હોય તો ઇચ્છાશક્તિ બાહ્યપ્રભાવની સાથે કોઇ અજાણ્યા ખૂણામાં સંતાઇ જાય છે. સ્વભાવ જ્યારે શોધતો શોધતો ત્યાં પહોંચે છે તો આ ઇચ્છાશક્તિ બાહ્યપ્રભાવોની પાછળ સંતાઇ જાય છે. સામે પહેલાં પ્રભાવ દેખાતા તે જ પકડાઇ જાય

છે. અને દાવ પાછો એ ગરીબ પર આવી જાય છે. હવે ફરી આ ઈચ્છાશક્તિ આંતરિક સ્વભાવને પોતાનો સાથી બનાવી પુનઃ કોઈક રહસ્યના ખૂણામાં જઈને સંતાય છે. હવે બિચારો પ્રભાવ જ્યારે શોધી કાઢે છે તો પુનઃ સ્વભાવ જ સામે ઉભેલો દેખાય છે. તેથી સ્વભાવનો જ વારો ફરીથી આવી જાય છે. ઈચ્છા ક્યારેય પણ પકડમાં આવતી નથી. એને ફક્ત અહીં તહીં દોડીને બીજીવાર સંતાઈ જવાનું પસંદ આવે છે. તે પોતાની પર દાવ ક્યારેય લેતી નથી ખૂબ જ ચાલાક હોયછે. સ્વભાવ હોય કે પ્રભાવ તે જેને પોતાનો સાથી બનાવે છે સંતાવા માટે, એની જ પાછળ સંતાઈ જાય છે. ક્યારેય પકડમાં આવતી નથી અને આ આંખમીચોલી ચાલતી રહે છે. તેથી શ્રીમહાપ્રભુ વલ્લભ કહે છે કે કૃપા ભગવાનની પોતાની ઈચ્છા પર આધારિત છે. ન બાહ્ય પ્રભાવ પર અને ન આંતરિક સ્વભાવ પર જ!

પરમાત્મા સચ્ચિદાનંદ છે :

પરમાત્માનું સ્વરૂપ સચ્ચિદાનંદ માનવમાં આવ્યું છે. સત્ ચિત્ અને આનંદ છે. સત્‌ના સ્વભાવોને પારખી શકાય છે. ચિત્‌થી એને પ્રભાવિત થવું પડે છે. સત્ ચિત્‌ના સ્વભાવ અને પ્રભાવની પરસ્પર સંતાકુકડીમાં આનંદની ઈચ્છા પણ સાથે સાથે દોડતી રહે છે. સંતાતી ફરે છે પણ પકડમાં નથી આવતી. દરેક જડવસ્તુમાં પરમાત્માના સત્‌સ્વભાવની અભિવ્યક્તિ થાય છે. બધી ચેતન વસ્તુઓમાં પરમાત્માનો ચિત્ પ્રભાવ પરિલક્ષિત થાય છે અને એમની આ સંતાકુકડીમાં પરમાત્માની આનંદની અવ્યક્ત ઈચ્છા ક્યારેક ક્યારેક અહીં તહીં દોડતી ઝલક બતાવતી પુનઃ સંતાઈ જાય છે. કેમકે પરમાત્મા સત્‌ચિત્તઆનંદ છે. તેથી લીલા ચાલતી રહે છે. મર્યાદાની અને પુષ્ટિની પણ.

પરંતુ ભગવદઈચ્છાથી પ્રગટ થતી પુષ્ટિના વિવિધ ઉદાહરણમાં અંતે પુષ્ટિમાર્ગના નિયમોમાં નજીવું અંતર છે. અંતર નજીવું હોવા છતાં પણ ખૂબ મહત્ત્વપૂર્ણ અંતર છે.

કલ્પના કરો કે તમારી સામે એક વિસ્તૃત મેદાન છે. ત્યાં દૂર ક્ષિતિજ પર એક સુંદર આકર્ષક પર્વત છે અને આપને તે મહત્ત્વપૂર્ણ પર્વતની નજીક જવું છે!

એક ઉપાય એ છે કે પગે ચાલનારા સહેલાણીઓની જેમ મનફાવતી દિશાઓમાં ક્યારેક અનઘડ પગદંડીઓ પર, ક્યારેક ઉબડ ખાબડ ભૂમિ પર ક્યારેક નદીનાળાઓને તરીને પાર કરતાં તો ક્યારેક સુંદર વનરાજીઓમાંથી પસાર થતા તો ક્યારેક કાંટાળી ઝાડીઓમાંથી પરેશાન થતાં પર્વતની દિશામાં અગ્રેસર થવાય છે. બીજી સંભાવના એ પણ છે કે સરકારના રસ્તા બનાવનારા અધિકારી પણ આવા પ્રદેશોનું સર્વેક્ષણ કરીને સમતોલ જમીન પર નદી નાળાથી બચાવતાં અથવા તેની પર પુલ બનાવીને એક એવો માર્ગ બનાવે કે જેની પર અધિક વળાંકો ન હોય અને આવા માર્ગ ઉપર ચાલતા ક્યાંક દિશાભ્રમની, નદીનાળાને તરીને પાર કરવાની કોઈ જરૂરિયાત રહે. જ્યારે ગામડાની અંદરથી માર્ગ પસાર થતો હોય ત્યારે તે માર્ગ પર ગતિ અવરોધ મૂકવામાં આવે છે. જેથી ગામડામાંથી પસાર થતાં ઝડપના કારણે ક્યાંક કોઈ દુર્ઘટના ન સર્જાય. માર્ગ પર ઠેર ઠેર ડાબા જમણા વળાંકની, સાંકડા પુલની અથવા સર્પાકાર માર્ગની સુચક નિશાનીઓ મૂકવામાં આવે છે. યાત્રાનું અંતર (લંબાઈ) નક્કી કરવા માર્ગમાં માઈલસ્ટોન મુકવામાં આવે છે. વૃક્ષોનું થડને અને પત્થરોને ચળકતા રંગથી રંગવામાં આવે છે તેથી અંધારામાં ગાડી તેમનાથી અથડાઈ ન જાય. કેટલી બધી બાબતોને ધ્યાનમાં રાખીને એક સરળ મુશ્કેલી વગરનો રાજમાર્ગ બનાવવામાં આવે છે.

જેમને જલ્દી પહોંચવું હોય સુવિધા (સગવડ)ની ખાતરીપૂર્વક પહોંચવું હોય તે તો રાજમાર્ગને આધારે ચાલવાનું ચસંદ કરશે, તેઓ માર્ગની બંને બાજુ વિસ્તૃત 'બીહડ'મેદાનમાં ભટકવાનું પસંદ નહીં કરે, કેમકે અજાણી દિશાઓવાળા અણઘડ માર્ગો પર ચાલવું અધિક સરળ છે.

હવે સમજી લો કે આકર્ષક પર્વત સ્વયં ભગવાન છે જેમની નજીક આપણે પહોંચવાનું છે. સામે જે વિશાળ મેદાનની વાત કહી હતી તે ભગવાનની પુષ્ટિ અથવા કૃપા છે. આ મેદાનમાં અજાણી દિશાઓમાં થઈને

ભલા ભોલા લોકો હતા વ્રજના લોકો.

'અહન્યાપૃતં નિશિ શયાનમતિશ્રમેણ લોકં
વિકુંઠમુપનેષ્યતિ ગોકુલં સ્વમ્.'

દિવસે પોતાના કામકાજમાં રોકાયેલા અને રાત્રે થાકીને સૂઈ જનારા, ગોકુલના પોતાના ગોપ ગોપીકાઓની વચમાં ભગવાને વૈકુંઠ પ્રકટ કરી બતાવ્યો હતો.

આ પુષ્ટિના મેદાનમાં, આ નિઃસાધન વ્રજભક્તોના નિરંતર આવાગમનથી, જે નાની સરખી પગદંડીઓ બની, તેની પર ચાલીને આપત્તિ રહિત રૂપમાં અન્ય પણ નિઃસાધન જીવાત્માઓ શ્રીકૃષ્ણ સુધી પહોંચી શકે છે. તેથી જ આ નાની સરખી પગદંડીનું સારી રીતે સર્વેક્ષણ કરી પુષ્ટિમાર્ગના રૂપમાં માર્ગાયિત કરી દેવામાં આવ્યું છે. તેથી જ મહાપ્રભુ શ્રીવલ્લભ આજ્ઞા કરે છે : કૌંડિન્યો ગોપિકા પ્રોક્તાઃ ગુરવઃ સાધનં ચ તત્.

પુષ્ટિમાર્ગમાં ગુરુ વ્રજભક્તો છે. એમના પદ ચિહ્નોને અનુસરતા વ્રજાધિપ શ્રીકૃષ્ણની ખોજમાં નીકળી પડવું પુષ્ટિમાર્ગ છે-પુષ્ટિમાર્ગની સાચી દિશાનો બોધ !

માર્ગમાં અપેક્ષિત સાવધાનીઓ :

આ પુષ્ટિમાર્ગના નિર્માણમાં મહાપ્રભુ શ્રીમદ્ વલ્લભે દરેક પ્રકારની સાવધાનીઓ રાખી છે. બધા પ્રકારના સુચક પણ આ માર્ગ પર મૂકયા છે.

યદા બહિર્મુખા યૂયં ભવિષ્યથ કથંચન ।
તદા કાલપ્રવાહસ્થાઃ દેહચિત્તાદયોપ્યુત ।
સર્વથા ભક્ષયિષ્યન્તિ યુષ્માનિતિ મતિર્મમ ।
ન લૌકિકઃ પ્રભુ કૃષ્ણો મનુતે નૈવ લૌકિકમ્ ।।
ભાવસ્તત્રાપ્યસ્મદીયઃ સર્વસ્વશ્ચૈહિકશ્ચ સઃ ।
પરલોકશ્ચ તેનાયં સર્વભાવેન સર્વથા ।।
સેવ્યઃ ચ એવ ગોપીશઃ વિધાસ્યતિ અખિલં હિ નઃ ।।

માર્ગને બરાબર પકડીને ચાલતો રહે તો પહેલા કહેવામાં આવેલી બધી સાવધાનીની સાથે પુષ્ટિના મેદાનમાં જે માર્ગ બનાવવામાં આવ્યો તેને પુષ્ટિમાર્ગ કહેવામાં આવે છે.

પુષ્ટિમાર્ગ અને નિઃસાધનતાનો ભાવ :

અમુક જીવાત્માઓ સુસાધન હોય છે. અમુક દુષ્ટ સાધન હોય છે. તેવી જ રીતે એક સંભાવના એવી પણ છે કે અમુક જીવાત્મા એવા પણ હોઈ શક કે એમનામાં નથી હોતો શાસ્ત્રવિહિત સાધનોને અપનાવવાનો કોઈ ઉત્કર્ષ અને નથી તેમનામાં શાસ્ત્રનિંદિત સાધનોને સ્વીકારવાનો દુરાગ્રહ જ. આવા જીવાત્માઓને નિઃસાધન માનવામાં આવ્યા છે. આ જીવાત્માઓ નથી હોતા સુસાધન અને નથી દુષ્ટસાધન. તેથી આવા જીવાત્માઓના શાસ્ત્રીય સાધનોનું અનુષ્ઠાન સારી રીતે શક્ય નથી હોતું અને નથી આ જીવાત્માઓમાં કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, માત્સર્ય વગેરે દુર્ગુણોને વશ થઈને શાસ્ત્રનિંદિત સાધનોને સ્વીકારવાની કોઈ દુરાગ્રહવાળી વૃત્તિ જ હોતી. અધિકાંશ જીવાત્માઓ નિઃસાધન જ જોવામાં આવે છે.

જેવી સહાનુભૂતિ અને કરૂણા નિઃસાધન જીવો પ્રતિ મહાપ્રભુ શ્રીવલ્લભાચાર્યે બતાવી તે અન્યત્ર સુલભ નથી. વિશ્વના ધાર્મિક ઈતિહાસમાં દષ્ટિપાત કરતાં જણાશે કે સુસાધન અને દુષ્ટસાધન સિવાય એક ત્રીજા વર્ગ-નિઃસાધન જીવાત્માઓ પર કોઈ પણ ધર્મનું આવું ધ્યાન ગયું હોય. ખ્રીસ્તીઓની દષ્ટિમાં જે સ્વર્ગનો દાવેદાર નથી તે નરકાગ્નિનું ઈંધણ હશે. મુસ્લિમોની દષ્ટિમાં જે મુસલ્લેઈમાન નથી તે કાફિર બને છે. જૈન બૌદ્ધોની દષ્ટિથી જેમનામાં સમ્યક દષ્ટિ નથી તેમની અસમ્યક દષ્ટિ હોય છે. આર્યસમાજીઓને માટે જે આર્ય નથી તે મ્લેચ્છ છે. સામ્યવાદીની દષ્ટિમાં જે સર્વનો હારક નથી તે તો શોષક જ છે. આમ આ બે વર્ગો સિવાય ત્રીજી સંભાવનાનો કોઈ વિચાર નથી કરતું.

ક્રિશ્ચિયન-પેગાન, મુસલમાન-કાફિર સમ્યગ દષ્ટિ-મિથ્યા દષ્ટિ, આર્ય-મ્લેચ્છ સર્વ હારક શોષક - વગેરે ભેદ મૂળમાં સુસાધન અને

દુષ્ટસાધનના જ ભેદ છે. નિઃસાધન જીવાત્માઓની ચિંતા કોણ કરે છે?

તેથી જ શ્રીહરિરાયજી કહે છે

નિઃસાધનજનોદ્ધારકરણપ્રકટીકૃતઃ ।
ગોકુલેશસ્વરૂપઃ શ્રીવલ્લભઃ શરણં મમ ।।

મહાપ્રભુએ પુષ્ટિમાર્ગ પ્રગટ કરીને આ નિઃસાધન જીવાત્માઓને પરબ્રહ્મ પરમાત્મા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ સુધી પહોંચવામાં સમર્થ બનાવ્યા છે. જો સત્ય કહેવામાં આવે તો પુષ્ટિભક્તને પુષ્ટિપ્રભુ સુધી પહોંચાડવાને બદલે પુષ્ટિમાર્ગ પર ચલાવીને પુષ્ટિપ્રભુને પુષ્ટિભક્ત સુધી પહોંચાડવાનો માર્ગ સરળ બનાવ દીધો છે !

જીવાત્મા અણુઆકાર છે તેથી પુષ્ટિમાર્ગ પર ચાલીને તે પુષ્ટિપ્રભુ સુધી પહોંચે છે એમ કહેવામાં આવે છે. અને પરબ્રહ્મ તો સર્વવ્યાપી હોવાને લીધે ચાલતો નથી ચાલી શક્તો પણ નથી. તો પણ પોતાના પરમાત્મા હોવાના રૂપમાં તે જીવાત્માની અંદર નિવાસ કરે છે. તેથી બહાર પણ આવી શકે છે. ભગવાન હોવાના રૂપમાં તે વ્યાપી વૈકુંઠમાં નિવાસ કરે છે. તેથી પુષ્ટિમાર્ગ પર ચાલીને પુષ્ટિભક્ત સુધી પહોંચી શકે છે. પુષ્ટિમાર્ગમાં ભગવાનની દિશામાં ભક્તનું એક પગલું ભગવાન તરફ ભરવું, ભક્તની દિશામાં ભગવાનના ડગલા ભર્યા વગર સંભવ નથી.

પુષ્ટિમાર્ગનુ ગંતવ્ય (ધ્યેય) : વ્રજાધિપ શ્રીકૃષ્ણ

અખિલ બ્રહ્માંડના નાયક પરબ્રહ્મ પરમાત્મા ભગવાન્ જ્યાં સુધી સ્વયં ક્ષુદ્ર જીવાત્માઓની દિશામાં જોવા થોડાંક ડગ ભરી નાનકડા ગોકુળ ગામના નાયક બનવાનું પસંદ નથી કરતા, ત્યાં સુધી કોઈ પણ જીવાત્માને પોતાના ગંતવ્યનો બોધ અશક્ય છે. જે નિઃસાધન જીવાત્માઓની દિશામાં ભગવાન્ અમુક પગલા આગળ વધવાનું શરૂ કરી દે છે, અને નિઃસાધન જીવાત્માઓમાં રહેલ પુષ્ટિબીજ દૃઢ થઈને હૃદયભૂમિને પકડવાનું શરૂ કરી દે છે. બંનેનું પરસ્પર એકબીજા તરફ વધુ આગળ વધતા રહેવાથી ધીરે ધીરે તે જ બીજભાવ અંકુરિત પલ્લવિત પુષ્પિત અને ફલિત થવા માંડે છે. તેથી જ કહેવામાં આવ્યું છે.

નિઃસાધન ફલાત્માયં પ્રાદુર્ભૂતોસ્તિ ગોકુલે તત્ એવાસ્તિ
નૈશ્ચિત્યમૈહિકે પારલૌકિકે ।

અર્થ : શ્રીકૃષ્ણનું ગોકુલમાં પ્રગટ થવું એ, નિઃસાધન જીવોને પણ પરમફલ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. આ તથ્યનું આશ્વાસન છે. તેથી હવે નિઃસાધન જીવ પોતાના ઐહિક અને પારલૌકિક વિષયોમાં નિશ્ચિંત થઈ શકે છે.

પુષ્ટિમાર્ગમાં નિઃસાધનતા અને ભક્તિનું મહત્ત્વ :

જેવી રીતે ભાગવતમાં ભક્તિના અધિકારનું નિરૂપણ કરતાં એવું સમજાવવામાં આવ્યું હતું કે લૌકિક કામનાઓથી વિરક્ત અધિકારીએ જ્ઞાનયોગની સાધના કરવી જોઈએ. લૌકિક કામનાઓમાં અનુરક્ત અધિકારીએ કર્મયોગ સાધવો જોઈએ. પરંતુ જે અતિ વિરક્ત ન હોય અને અતિ અનુરક્ત ન હોય એવા અધિકારી માટે ભક્તિયોગ શ્રેયસ્કર છે. બરાબર આવી રીતે મહાપ્રભુ શ્રીવલ્લભની દૃષ્ટિએ સુસાધન જીવો માટે મર્યાદા માર્ગ પર્યાપ્ત છે. અને દુષ્ટસાધન જીવો માટે પ્રવાહમાર્ગ.

પુષ્ટિમાર્ગ પરંતુ પ્રગટ ન થયો હોત તો નિઃસાધન જીવ ક્યાં જાત!

પુષ્ટિમાર્ગને પ્રગટ કરવાનું તાત્પર્ય એવું નથી કે શાસ્ત્રીય સાધનોથી સુસંપન્ન જીવોનો પુષ્ટિમાર્ગમાં ઉદ્ધાર સંભવ નથી. અથવા શાસ્ત્રનિંદિત કર્મોમાં રત જીવોનો ઉદ્ધાર કરવાનું સામર્થ્ય ભગવાન્‌માં નથી. તત્વાર્થદીપ નિબંધના પ્રારંભમાં જ મહાપ્રભુ શ્રીમદ્ વલ્લભે આ પ્રમાણે ખુલાસો કર્યો છે. 'સર્વોદ્ધારપ્રયત્નાત્મા કૃષ્ણ પ્રાર્દુબભૂવ હ'.

કૃષ્ણ તો સર્વોદ્ધાર સમર્થ છે. તેથી સર્વની અંતર્ગત સુસાધન, દુષ્ટસાધન અને નિઃસાધન બધા જ જીવો આવી ગયા.

બધા જ વ્રજવાસીઓ નિઃસાધન જીવ હતા. કારણ કે ન તો તેમનામાં શાસ્ત્રીય સાધનોના અનુષ્ઠાનનો કોઈ ઉત્કર્ષ હતો અને ન તો શાસ્ત્ર નિંદિત આચરણોની એમનામાં કોઈ વિશેષ દુર્વૃત્તિ હતી. સીધા સાદા

પુષ્ટિમાર્ગીય દાસ્યભાવનું સ્વરૂપ :

આ સ્પષ્ટતાની સાથે હવે આ સમજવું આવશ્યક બની જાય છે કે આપણી અંદર દાસ્યભાવની આવશ્યકતા શું છે? કારણ કે શ્રીમહાપ્રભુ આજ્ઞા કરે છે 'પુષ્ટિમાર્ગે હરેઃ દાસ્યં ધર્મં.'

ભગવાન્ પ્રતિ દાસ્યભાવ જાગવો, આપણી અંદર સ્વધર્મ બોધનો સૂર્યોદય થવા પર જ સંભવ છે. બ્રહ્મસંબંધ દીક્ષાના અંતિમ અંશ દ્વારા આજ ભાવ જગાડવામાં આવે છે.

પરંતુ પુષ્ટિમાર્ગીય દાસ્યભાવ અને અન્ય દ્વૈતવાદી ધર્મ-દર્શન મૂલક દાસ્યભાવના સ્વરૂપમાં બહુ જ અંતર છે.

પરમેશ્વર પ્રતિ આપણા હૃદયમાં દાસ્યભાવ હોવો જ જોઇએ. બધા ઈશ્વરવાદી ધર્મો તથા સંપ્રદાયોમાં દાસ્યભાવની ઉપયોગિતા સ્વીકારેલી જ છે. 'પરમેશ્વર' કહો, 'પશુપતિ' કહો, 'લોર્ડ' કહો, 'માલિક' કહો, કાંઇપણ કહો, પોતાની જાતમાં - જીવાત્મામાં દાસ-પશુ-સર્વેન્ટ બન્દા હોવાના ભાવની કાંઇક આવશ્યકતા છે જ.

અહીં સુધીની કથા તો એક સરખી છે. પછીથી જીવ ઈશ્વર સંબંધની કથામાં અલગ અલગ ધર્મોમાં અલગ અલગ વળાંકો આવી જાય છે. મહાપ્રભુ શ્રીવલ્લભ જીવાત્માને પરમાત્માનો દાસ માને છે. બંનેની વચ્ચે ઘનિષ્ઠ શુદ્ધાદ્વૈત અથવા તાદાત્મ્યની સ્વીકૃતિ સાથે.

પરમાત્મા અને જીવાત્માની વચમાં આ ઘનિષ્ઠ તદાત્મ્યની સ્વીકૃતિને કારણે મહાપ્રભુ બંને વાતો એક સાથે કહે છે :

૧. બધા જીવાત્મા પરમાત્માના સહજ દાસ છે. તેથી આત્મવાદી, અનાત્મવાદી, ઈશ્વરવાદી, અનિશ્વરવાદી માનવ અથવા માનવેતર યોનિઓમાં જન્મેલ બધા જીવાત્માઓમાં રહે જ પરમાત્મા પ્રતિ નિરૂપધિભાવ અર્થાત્ નિર્હેતુક પ્રેમ રહે જ છે. તો પણ પરમાત્માનો સ્વામી હોવાનો અને જીવાત્માનો સેવક હોવાનો ભેદ કેવલ રૂપગત છે. તત્ત્વગત નથી, કારણ કે એક જ તત્ત્વએ સ્વામી અને સેવકના બે રૂપ

તાત્પર્ય : આ જે માર્ગ મેં તમને બતાવ્યો છે તેની પર ભગવદ્ વિમુખ થઇને જો ચાલ્યા કે તમે બહિર્મુખતામાં ભટકીને ખોટા રસ્તા પર ભટકી જશો. પછી તો કાલપ્રવાહના ભીષણ પુરમાં તમારા દેહ, ચિત્ત, ઇન્દ્રિય વિગેરે તણાવા લાગશે. પુષ્ટિમાર્ગમાં ભગવદ્ અભિમુખ ભક્તોને મુક્ત થવાથી બચાવનારા આ રક્ષકો દેહ, ઇન્દ્રિય, પ્રાણ, અંતઃકરણ જ કાલપ્રવાહના ભીષણ પુરમાં તણાવા લાગ્યા તો ભક્તને માટે ભક્ષક પણ બની શકે છે. બહિર્મુખ થવાથી પણ તમારી નિઃસાધનતા જ દુષ્ટસાધનતામાં વિકૃત પણ થઇ શકે છે. લૌકિક પ્રયોજનોની પૂર્તિ માટે કૃષ્ણભજન કરવું, કૃષ્ણને લૌકિક વિષય માનવા બરાબર છે. પરંતુ કૃષ્ણ ક્યારે પણ લૌકિક ભાવોને પસંદ નથી કરતા. આપણા પુષ્ટિભક્તોનો ભાવ તો આ જ હોવો જોઇએ કે આપણે તો ઐહિક પારલૌકિક જે કાંઇ બધું જ કેવળ તે કૃષ્ણ જ છે. સર્વભાવથી સેવ્ય એકમાત્ર શ્રીકૃષ્ણ આપણા માટે જે કરે છે તે ઉત્તમ છે.

એવા બીજા અનેક સુચનો પણ મહાપ્રભુએ આ માર્ગ પર લગાડયા છે. તે મુજબ સાવધાની સાથે પુષ્ટિમાર્ગ પર ચાલનારાઓને કોઇ બીજા માર્ગની તરફ નજર કરવાની રહેતી નથી. આ માર્ગ સીધો સરળ, સુગત, સુનિશ્ચિત અને સુંદર છે. પરંતુ પુષ્ટિના બીહડ મેદાનમાં ભટકતા સહેલાણીઓના વિષયમાં મહાપ્રભુજી કોઇપણ પ્રકારનું આશ્વાસન આપવામાં અસમર્થ છે.

બ્રહ્મસંબંધ દીક્ષા પુષ્ટિના મેદાનમાં નહી કિંતુ પુષ્ટિમાર્ગમાં આવશ્યક છે :

બ્રહ્મસંબંધ દીક્ષા લઇને ભગવત્સેવામાં પ્રવૃત્ત થવું એટલે મહાપ્રભુ શ્રીવલ્લભાચાર્યના આશ્વાસન સાથે પુષ્ટિમાર્ગ પર અગ્રેસર થવું છે. બ્રહ્મસંબંધની દીક્ષા વગર ભગવત્ સેવામાં પ્રવૃત્ત થવું એ પુષ્ટિના વિશાળ મેદાનમાં સહેલાણી મનોવૃત્તિથી ફરવું છે. મહાપ્રભુના સિદ્ધાંત અનુસાર તો બસ એટલી જ વાત કહી શકાય કે જેવી રીતે કોઇ સ્ત્રી પુરુષને પરસ્પર જીવનસાથી બનવું હોય તો વિવાહ એની સામાજિક અનુમતિ (સંમતિ) છે.

સર્વોદ્ધાર પ્રયત્નાત્મા શ્રીકૃષ્ણને કોઇ રોકી ન શકે કે અમુક વ્યક્તિ બ્રહ્મસંબંધ લીધા વગર આપની સેવામાં પ્રવૃત્ત થયો છે. તેથી આપ તેનો ઉદ્ધાર ન કરશો! પોતાની દયા અને ક્ષમાના સામર્થ્ય પ્રગટ કરતી વખતે ભગવાન જ્યારે પોતાના શાસ્ત્રોના નિયમોની મર્યાદામાં નથી બંધાતા, તો પછી તેમને બીજા ક્યાં બંધનમાં બાંધી શકાય? પુષ્ટિમાર્ગ જેને શ્રીમહાપ્રભુ વલ્લભે પ્રગટ કર્યો છે, તેમાં ભગવદ્ સેવા માટે બ્રહ્મસંબંધ દીક્ષા અનિવાર્ય છે. કારણ કે ભગવદ્કૃપાને કારણે જ બ્રહ્મસંબંધ ઘટિત થઇ શક્યું છે. મેદાન જ ન હોય તો માર્ગ કેવી રીતે બનાવી શકાશે ? સ્વયં ભગવાન્ જ્યારે કોઇનો ઉદ્ધાર કરવા ઇચ્છતા હોય તો ગુરુ અને ગુરુદીક્ષા અનિવાર્ય નથી રહેતી તો પણ ઉદ્ધારની આશ્વસ્ત વિધિમાં સદ્ગુરુ, ગુરુદીક્ષા અને સતસંપ્રદાયની એક પોતાની મહત્તા છે જ.

કોઇ વિદ્યાલયમાં અધ્યયન કરવું હોય તો આવેદન (અરજી) પત્રક ભરવું પડશે. પરંતુ કોઇ વિદ્યાલયમાં પ્રવેશ કર્યા વગર પણ શું વિદ્યાપ્રાપ્તિ સંભવ નથી? વિદ્યાલયમાં એક નિશ્ચિત વાતાવરણમાં આશ્વસ્ત થઇને એક નિર્ધારિત કાર્યક્રમમાં વિદ્યા અધ્યયન કરવું હોય તો, આવેદનપત્ર અથવા પરિચય પત્ર વગેરેના નિયમોની કાંઇક પોતાની ઉપયોગિતા પણ છે.

આપણે જોયું કે કેવી રીતે પુષ્ટિ એટલે કે ભગવાન્‌ની કૃપા એક વિશાળ મેદાનની જેમ હોય છે. આપણે આ પણ જોયું કે પુષ્ટિમાર્ગની અંતર્ગત પુષ્ટિના બધા ઉદાહરણોની ગણતરી શક્ય નથી.

પુષ્ટિમાર્ગની પોતાની સીમાઓ છે. આ સીમાઓમાં રહીને પરમાત્માની તરફ અગ્રેસર થનાર જીવાત્માથી પરમાત્મા સાથે દ્વેષભાવથી પણ ભગવદ્પ્રાપ્તિ શક્ય છે. અર્થાત્ ભગવાન્ સાથે દ્વેષભાવ રાખનારને પુષ્ટિના મેદાનમાં ક્ષમાદાન મળી શકે છે પરંતુ પુષ્ટિમાર્ગ પર ચાલનારને નહીં. પુષ્ટિના મેદાનમાં ભગવાન્‌ના સ્વરૂપમાં આસક્તિ રાખવાને બદલે શાસ્ત્રીય સાધનોનો આગ્રહ રાખનારા સાધકને એના સાધન અનુષ્ઠાનને અનુરૂપ અથવા અધિક પણ ફળ, ભગવાન્‌ના સંતુષ્ટ અથવા પ્રસન્ન થવા પર મળી શકે છે. આ પુષ્ટિના માર્ગમાં પણ સંભવ છે, પરંતુ અભિનંદનીય નથી.

આપણે એ પણ જોયું કે શ્રીકૃષ્ણે પોતાના સ્વરૂપથી વ્રજના નિઃસાધન જીવોની સંસારાસક્તિ પોતાનામાં વાળી હતી. સંસાર આસક્તિનું અનાસક્તિમાં પરિવર્તન અથવા ભગવદ્આસક્તિમાં રૂપાંતર દુષ્કર હોય છે. યોગની બધી કરામતો દેખાડનાર સિદ્ધયોગી પણ આ કરામત બતાવવામાં ચૂકી જાય છે ! તે છતાં નિઃસાધન વ્રજવાસી સફળ થયા હતા. અને આ સફળતાનું રહસ્ય, શ્રીકૃષ્ણનું સ્વરૂપ અને તેવી લીલા સિવાય અન્યત્ર ક્યાંક શોધવું સમયની બરબાદી છે.

નિઃસાધનતા=ભાવભૂમિ, પુષ્ટિ=બીજભાવ તતા ભક્તિ = કલ્પલતા

આ નિઃસાધનતાનો ભાવ શું છે? નિઃસાધનતાનો ભાવ શાસ્ત્રીય સાધનો કોઇ પણ પ્રકારથી લગભગ અશક્ય અનુષ્ઠાનને પૂર્ણ કરવાની અહંકારથી ભરેલી હઠ નથી. નિઃસાધનતાનો ભાવ શાસ્ત્ર નિંદિત આચરણોમાં રચ્યા પચ્યા રહેવાનો મોહ પણ નથી.

જેમ જ્ઞાનમાર્ગીઓના સંદર્ભમાં જ્ઞાનયુક્ત 'નિસ્ત્રૈગુણ્ય' કહેવામાં આવે છે તેવી રીતે જ એક સહજ ગુણાતીત અવસ્થા નિઃસાધનતા છે. નિઃસાધનતાની ભાવભૂમિમાં ભગવદ્ અનુગ્રહનું બીજ જો રોપવામાં આવ્યું હોય તો બીજા લૌકિક વિષયો અને શાસ્ત્રીય સાધનોના આગ્રહથી જીવને મુક્ત કરીને, ભગવત્પ્રેમના રૂપમાં ક્યારેક અંકુરિત થઇ શકે છે. અન્યથા આસુરી પ્રવાહી જીવમાં રહેલા નિઃસાધનતાનો ભાવ એને ભવપ્રવાહમાં સતત વહેતો પણ બનાવી શકે છે, અને દૈવી જીવમાં રહેલ નિઃસાધનતાનો ભાવ એને જીવનમુક્ત પણ બનાવી શકે છે. આથી નિઃસાધનતાની ભાવભૂમિમાં ભગવદ્ અનુગ્રહનું બીજ એ ભક્તિના અંકુરણની અનિવાર્ય શરત છે. વ્રજભક્તોની નિઃસાધનતા ભગવદ્ અનુગ્રહથી આવી રીતે જ પુષ્ટ હતી. તેથી ભગવદ્ પ્રેમ, ભગવદ્આસક્તિ, ભગવદવ્યસન અને ભગવદ્ વિષયક સર્વાત્મભાવમાં તે (નિઃસાધનતા) અંકુરિત, પલ્લવીત, પુષ્પિત અને ફલિત થઇ શકી હતી.

આ પુષ્ટિની પરાકાષ્ઠા છે. પુષ્ટિભક્તિ, પરંતુ જ્યારે જીવને પ્રભુથી વિખૂટા પડવાની વેદના તકલીફ આપવા માંડે ત્યારે જ સમજવી જોઈએ.

જીવાત્મા અને પરમાત્માની વચ્ચેનું આ શુદ્ધાદ્વૈત છે. આ શુદ્ધાદ્વૈતમાં જીવાત્મા અને પરમાત્માની વચ્ચે રહેલા ભેદને અવાસ્તવિક માનવાનું કોઈ પણ કારણ નથી. ભેદ વાસ્તવિક છે. પરંતુ રૂપગત છે. તત્વગત નથી. જેમ કે સોનાની વીંટી અને સોનાની કંઠીમાં ભેદ રૂપગત હોવા છતાં તત્વગત ભેદ નથી હોતો. સોનું તો બંનેમાં એક જ છે. આવી રીતે પરમાત્મા અને જીવાત્માના રૂપમાં ભિન્ન ભિન્ન હોવા છતાં તત્વતઃ બ્રહ્મગત સત્વ અને ચૈતન્ય એક જ હોય છે.

ભક્તિવશ પરમાત્મા ભગવાન્ બને છે અને જીવાત્મા ભક્ત બને છે :

ભક્તના સંબંધે પરમાત્મા અને જીવાત્મા જ્યારે પરસ્પર જોડાય છે ત્યારે પરમાત્મા ભગવાન્ બની જાય છે અને જીવાત્મા ભક્ત બને છે. તેથી શુદ્ધાદ્વૈત પર અવલંબિત ભક્તમાં બંનેની વચ્ચે ઘનિષ્ટ તાદાત્મ્ય સધાય છે. ભગવાન્ અને ભક્ત વચ્ચે તાદાત્મ્ય સ્વીકારતાં ભક્તિ કે જ્ઞાનનું જેવું નિખાર પ્રગટે છે તેવું નિખાર બંને વચ્ચે અત્યંત ભેદ અથવા અત્યંત અભેદ માનવાથી સંભવતું નથી.

પરઅવલંબિત ભક્તિમાં બંનેની વચ્ચે ઘનિષ્ઠ તાદાત્મ્ય સધાય છે. ભગવાન્ અને ભક્ત વચ્ચે તાદાત્મ્ય સ્વીકારતા ભક્તિ કે જ્ઞાનનું જેવું નિખાર પ્રગટે છે તેવું નિખાર બંને વચ્ચે અત્યંત ભેદ અથવા અત્યંત વિભેદ માનવાથી સંભવતું નથી.

નમામકીનસ્ત્વમ

અત્યંત અભેદ માનનારા શ્રીશંકરાચાર્યે ઉપાસના માટે દ્વૈતની કલ્પના કર્યા પછી પણ અંતમાં તેઓ બ્રહ્મને કહે છે કે તેઓ બ્રહ્મના થઈ

ધારણ કર્યા છે.

૨. ભજનની પ્રક્રિયા જીવમાં ભોગ્યભાવ રહે છે. અને ભગવાનમાં ભોક્તૃભાવ. આ બંનેના સંબંધોની મર્યાદા છે. મર્યાદાને અનુરૂપ જીવ ભગવાન્‌ને આધીન રહીને ભજન કરે છે. જ્યારે આ મર્યાદાને તોડીને ભગવાન્ ભક્તને આધીન થઈ જાય છે ત્યારે તે પુષ્ટિ છે. ભક્ત અને ભગવાન્‌ના ભક્તિમય સંબંધોના પુષ્ટ થવામાં ભગવાન્‌માં ભોગ્યભાવ પ્રગટ થઈ જાય છે. તે ભક્તને ભોક્તા માનીને સ્વયં એને આધીન થઈ જાય છે. આ પરસ્પર ભક્તિમય સંબંધોની પરમાત્મા દ્વારા કરાયેલી 'પુષ્ટિ' છે. તેથી આને 'પુષ્ટિ' કહે છે.

'કૃષ્ણ અધીના તુ મર્યાદા સ્વાધીના પુષ્ટિરુચ્યતે.'

જ્યારે ભક્તને લાગે છે કે 'નાથ! તવાહં ન મામકીનસ્ત્વમ્' તો આ મર્યાદાભક્તિનો ભાવ છે. પુષ્ટિભક્તિનો ભાવ તો સર્વથા 'ત્વમ્ મામકીનોસિ મદીય એવ!'

અનત ન જૈયે પિય રહિયે મેરે હી મહલ ।
જોઈ જોઈ કહોગે સોઈ કર રાખોગી પહલ ।।
શૈયા સામગ્રી વસન આભૂષણ સબવિધ કરોગી ટહલ ।
ચતુર બિહારી ગિરધારી પિયાકી રાવરી યહી સહલ ।।

સર્વવ્યાપી પરમાત્મા કોઈ હશે, જ્ઞાનીઓનો ! પુષ્ટિભક્તનો આગ્રહ તો આ જ કે **'રહિયો મેરે હી મહલ અનત ન જૈયે.'**

પરંતુ પરમાત્માની સર્વવ્યાપિતાનું શું થશે? જો તે કોઈ એક ભક્તના ભવનમાં બંધાઈ જાય !

પરંતુ ભક્તને, આ વાતની ચિંતા સતાવતી નથી. એને ચિંતા થાય છે કે તમે મને છોડીને ક્યાંક બીજે જાઓ એ કેવી રીતે સંભવી શકે ! તેથી તે હઠ કરે છે 'રહિયે મેરે હી મહલ!'

વસ્તુતઃ જે સર્વવ્યાપી છે, તે ક્યાંય જઈ નથી શક્તો. તે તો

ક્યારેક ક્યાંક પ્રગટ થઈ જાય છે તો ક્યારેક ક્યાંક સંતાઈ જાય છે. આવન જાવન નથી કરતો. તેથી ભક્તની હઠ સામે ઝુકી જવામાં ભગવાન્નું કશું જતું નથી પરંતુ ભક્તને કેટલો આનંદ મળતો હશે જ્યારે ભગવાન્ કહી દે ‘સારું જો તમે કહો છો તો હવે ક્યાંય નહિં જાઉં !’

એ કૃપાના સાગરમાં ઉઠેલી એ લહેર કેવી લહેર હશે કે જે ભક્તના દેહ, ઈન્દ્રિય, અંતઃકરણ, આત્મા તથા અન્ય પણ બધા આત્મીય પદાર્થોને પોતાના કૃપામૃતથી આપ્લાવિત કરી દેતી હશે! એને કેટલો રસસિક્ત, રસાદ્ર, રસિક ભક્ત બનાવતી હશે ! આ તો ભક્ત અથવા સ્વયં ભગવાન્ જ જાણી શકે છે, બીજું કોઈ નહી.

પુષ્ટિ અને પુષ્ટિમાર્ગનું અંતર :

જ્યારે આ કૃપાસાગરમાં લહેર ઉઠે છે તો તે પુષ્ટિ છે. અને આ લહેરોને કારણે જો કિનારા પર મુગ્ધભાવથી ઉભેલો કોઈ જીવ તરબતર થઈ જાય તો તે આદ્રતા પુષ્ટિભક્તિ છે.

પુષ્ટિમાર્ગીય તથા મર્યાદામાર્ગીય દાસ્યભાવ :

સર્વવ્યાપી પરમાત્માનું કોઈ જીવાત્મામાં નિરુદ્ધ થઈ જવું પુષ્ટિમાર્ગીય દાસ્યભાવનો ચરમ ઉત્કર્ષ અથવા ફલિતાવસ્થા છે.

દ્વૈતવાદી દર્શનો પર આધારિત ધર્મોમાં માન્ય દાસ્યભાવના ચિત્રમાં સ્વામી અને સેવકના બે રંગોની વિરોધીતાનો એક ચિત્રમાં વિન્યાસ છે. જ્યારે કે શુદ્ધાદ્વૈતવાદી દર્શન પર આધારિત પુષ્ટિમાર્ગીય દાસ્યભાવના ચિત્રમાં સ્વામી અને સેવકના બે ભિન્ન ભિન્ન રંગોના સામંજસ્યનો એક ચિત્રમાં વિન્યાસ છે. રંગોની વિરોધિતા અને સામંજસ્ય બંને જ સુદર દેખાઈ શકે પરંતુ બંને વચ્ચે રહેલ અંતર સમજવું ખૂબ જ જરૂરી છે.

પુષ્ટિમાર્ગીય દાસ્યભાવ એકમ્ એવ અદ્વિતિય પરબ્રહ્મના શુદ્ધાદ્વૈતમાં લીલા માટે થયેલ જીવાત્મા અને પરમાત્માનો ઐચ્છિક દ્વૈત છે.

ભક્ત અને ભગવાન્નું ઐચ્છિક દ્વૈત છે – પુરુષ અને પુરુષોત્તમનું ઐચ્છિક દ્વૈત છે – વ્રજવાસી અને વ્રજાધિપનું એક મધુર ઐચ્છિક દ્વૈત છે.

દાસ્યભાવ : કેવલાદ્વૈતવાદ અને શુદ્ધાદ્વૈતવાદની દાશર્નિક પૃષ્ઠભૂમિ પર :

આવી જ રીતે કૈવલાદ્વૈત અને શુદ્ધાદ્વૈતમાં રહેલ તફાવત સમજવો પણ જરૂરી છે. કેવલાદ્વૈતમાં જીવાત્મા–પરમાત્મા–ભક્ત–ભગવાન્, પુરુષ–પુરુષોત્તમ, જગત–જગદીશ અથવા પ્રેમી–પ્રિયતમનું દ્વૈત મિથ્યા માનવામાં આવ્યું છે. શુદ્ધાદ્વૈતમાં આવું દ્વૈત મિથ્યા નથી. અને માયા અવિદ્યાથી પ્રયુક્ત પણ નથી. તેથી આ દ્વૈતને દુઃખ અથવા બંધનરૂપ પણ માનવામાં નથી આવ્યું. શુદ્ધાદ્વૈતમાં આ દ્વૈત વાસ્તવિક પરંતુ લીલા માટે સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. બ્રહ્મની અનેક રૂપો ધારણ કરવાની મધુર શુભ તથા પરમાનંદમયી ઈચ્છાથી પ્રયુક્ત આ દ્વૈત છે – માયા પ્રયુક્ત નથી.

તેથી જ ગદ્યમંત્રમાં બ્રહ્મસંબંધ વખતે જીવાત્માને પરમાત્માથી વિખૂટા પાડવાની વાતની યાદ કરાવાય છે. આનું પ્રયોજન અજ્ઞાન પ્રયુક્ત દ્વૈતનું નિવારણ કરવું નથી. તે કેવળ દ્વૈતમાં અભીષ્ટતમ સિદ્ધિ માનવામાં આવે છે. બ્રહ્મસંબંધનું વાસ્તવિક પ્રયોજન ભગવાન્થી વિખૂટા પડવાને કારણે આપણી અંદર જન્મેલી ભગવદ્ વિસ્મૃતિને દૂર કરીને જીવાત્મામાં રહેલ સહજ રતિને જગાડવાનું છે. જીવાત્મામાં પરમાત્માથી વિખૂટા પડવાની વિરહ વેદના જાગી જાય તો એને પુષ્ટિમાર્ગ પર ઝંપલાવ્યા જેવી વાત માનવામાં આવે છે જ્યારે આ વિરહવેદના પરમાત્મામાં જાગે છે તો તે ફક્ત પુષ્ટિ છે. પરંતુ જ્યારે આ વિરહવેદના જીવાત્મામાં જાગી જાય તો તેને પુષ્ટિભક્તિ સમજવી જોઈએ. જ્યારે પરમાત્માને એવું લાગે કે આ જીવાત્મા મારાથી વિખૂટો પડી ગયો છે તો પરમાત્મામાં વિરહવેદના જાગી ઉઠશે! આપણે ત્યાં એક ખૂબ જ સુંદર પદ છે જેમાં આમ કહેવામાં આવ્યું છે કે હવે ભગવાન્ને પણ થોડું થોડું સમજાતું લાગે છે કે મિલન–વિખૂટા પડવાની વેદના કેવી હોય છે. ‘જાનન લાગે રિ આલિ મિલ બિછુરન કી વેદન.’

સંબંધોના ગાનની.

આવશ્યકતા છે તેની કૃપાળુતા, દયાળુતા, ક્ષમાશીલતા વિગેરે દિવ્ય ગુણોના મધુર ગાનની! આવશ્યકતા છે - એના સ્વરૂપ સૌંદર્ય, લીલા, લાવણ્ય અને નામ મહાત્મ્યના જ્ઞાનની.

શા માટે આપણે આપણી હીનતાને રડતાં બેસી રહેવું જોઈએ? ઉઠો નાચો અને પ્રભુની મહાનતાના ગીતો ગાવ!

નાના બાળકો પોતે પોતાની મેળે સારી રીતે ક્યાં પગ મુકી શકે છે? તેઓ પગલાં ભરવા જાય છે કે પડી જાય છે તેથી તેમને માતા પિતાની આંગળી પકડીને ચાલવું પડે છે. પોતાની માની આંગળી પકડીને ચાલતા બચ્ચાના મુખને ક્યારેક નિહાળો તેના મોઢા પર કેટલો વિશ્વાસ કેટલો ઉલ્લાસ અને કેટલી ઉપલબ્ધિનો ભાવ ઝળકે છે! તે ચાલતાં ચાલતાં ક્યારેક થાકી પણ જતો હશે, થાકીને તે રડતો પણ હશે, તે પોતાની ન ચાલી શકવાની શક્તિ પર રડતો નથી, તેની માતા તેને ગોદમાં લેતી નથી તે કારણે તે રડે છે કારણ કે તેને પોતાની માતાની મમતામાં વિશ્વાસ છે. બચ્ચાનું રોવું અથવા આમળાવું માતાની મમતાના ઉદ્દીપન કરવા માટેનો ઉપાય છે. પોતાના અસામર્થ્યનું રૂદન નહિં.

ત્વમેવ માતા ચ પિતા ત્વમેવ !

શ્રીમહાપ્રભુજી કહે છે કે જીવાત્મા આવો એક સમર્થ બાળક જેવો છે અને પરમાત્મા સમર્થ માતા જેવો છે. છતાં તે બંનેના ભેદ હોઈ શકે છે પરંતુ જેવી રીતે બાળકનું શરીર માતાના શરીરમાંથી બને છે તેવી જ રીતે આપણો જીવાત્મા પણ પોતાના સ્વરૂપમાં બહાર આવ્યો તે પહેલાં પરમાત્માના ગર્ભમાં જ રહેલો હતો. જીવાત્માની સત્તા અને ચૈતન્ય પરમાત્માની સત્તા અને ચૈતન્યથી બનેલા છે તેથી બંનેમાં ઘનિષ્ઠ તાદાત્મ્ય છે. ગભરાઓ નહિ પરંતુ ભાવવિભોર બની પ્રભુની આ લીલાનું ગાન કરો આપણે દીન છીએ તો શું થયું? પરમાત્મા આપણને આધીન થઈ શકે છે જેમ એક માતા પોતાના લાડલા બેટાને આધીન રહે છે.

શકે છે, પરંતુ બ્રહ્મ તેમનું થઈ શકતું નથી. સત્યપિ ભેદાપગમે નાથ તવાહં ન મામકીનસ્તવમ સામુદ્ર હિ તરંગ કવચન સમુદ્ર તારંગ ઈતિ.

ત્વમ મામકીનોસિ મદીય એવ!

જ્યારે કૃષ્ણ લીલાના અનેક પ્રસંગોમાં પ્રત્યેક ભક્તને ભગવાન્ સર્વથા પોતાના છે એવી અનેકવિધ અનુભવોની પુષ્ટિ થઈ છે. રાસમાં નૃત્ય કરવાવાળી પ્રત્યેક ગોપીકાનો સાનુભાવ પણ પ્રમાણ છે કે કૃષ્ણ માત્ર એની સાથે જ નૃત્ય કરી રહ્યા છે. કૃષ્ણ પ્રત્યેકની સાથે જ જો તૈયાર ન હોત તો 'રહિયે મેરે હી મહલ' એવી હઠ પકડવાની હિંમત તે ક્યાંથી મેળવત ?

પરમાત્મા સર્વત્ર, સમભાવથી વિદ્યમાન છે. તેઓ કોઈ એક જીવાત્માની તરફ ઢળી જાય તો તેવા નિરોધને 'પુષ્ટિ' કહે છે. જીવાત્મા જે લૌકિક વિષયોમાં આસક્ત રહે છે તે એ બધા લૌકિક વિષયોને ભૂલીને એકમાત્ર પરમાત્મામાં આસક્ત થઈ જાય તો એવા નિરોધને પુષ્ટિભક્તિ કહે છે. આમ, પરસ્પર એકબીજામાં નિરૂદ્ધ થઈ જવું એ બંનેની વચ્ચે વિદ્યમાન ઘનિષ્ઠ તાદાત્મ્યની સ્પષ્ટ અનુભુતિ છે. સ્વામી અને સેવકના આ રૂપગત પરંતુ વાસ્તકવિક ભેદમાં તત્વગત તદાત્મ્યની અનુભૂતિ બહુ મધુર અને વિલક્ષણ હોય છે.

દાસ્યભાવ અને તાદાત્મ્યવાદ :

સ્વામી અને સેવકની વચ્ચે એક કઠોર ભેદની કલ્પના કરનારા અદ્વૈતવાદીના અમીટ દાસ્યભાવથી આ તાદાત્મ્યવાદ વિલક્ષણ છે. મિથ્યાભેદની કલ્પના કરનારા અદ્વૈતવાદી મિથ્યા દાસ્યભાવથી પણ ભિન્ન પ્રકારનો એક લચીલો દાસ્યભાવ શ્રીમહાપ્રભુજીના મતમાં માન્ય થયો છે.

આવા લચીલા ભેદમાં જેવી રીતે જીવાત્માને પરમાત્માની ભક્તિ કરવાનું વ્યસન થઈ જવું શક્ય છે તેવી જ રીતે પરમાત્માને પણ જીવાત્માની ભક્તિથી ભાવિત થઈ જવાનું વ્યસન થઈ જવું શક્ય છે. એમ શ્રીમહાપ્રભુજી માને છે. જેવી રીતે ભગવાન્‌ને ભોગ ધરવામાં ભક્તને

આનંદ આવે છે તેવી રીતે કોઈ ભક્ત વિશેષ દ્વારા ધરવામાં આવેલા ભોગમાં ભગવાન્‌ને પણ આનંદ આવે છે. જેમ ભક્તને દર્શન કર્યા વગર ચાલતું નથી તેમ ભગવાન્‌ને પણ ભક્તને દર્શન આપ્યા વગર રહેવાતું નથી! સ્વામી એવા ભગવાન્, જ્યારે પોતાના સેવક એવા ભક્તને આટલા આધિન બની જાય તો માનવું કે પુષ્ટિમાર્ગીય દાસ્યભાવ ફલિત થઈ ગયો છે.

આ અર્થમાં શ્રીમહાપ્રભુજી કહે છે, ‘પુષ્ટિમાર્ગ હરેઃ દાસ્યમ્ ધર્મ’ પરંતુ એ અર્થમાં નહિ જે અર્થમાં સુરદાસજી શ્રીમહાપ્રભુજીને મળ્યાં પહેલાં પોતાના દોષોના રોદણાં રડતા હતાં અને જ્યારે શ્રીમહાપ્રભુજીએ તેમને ગાવાનું કહ્યું ત્યારે તેમણે ભગવદગુણ ગાવાને બદલે પોતાના અવગુણ ગાવાનું શરૂ કરી દીધુઃ

પ્રભુ! હોં સબ પતિતન કો ટીકો,
ઔર પતિત સબ દિવસ ચારિકે હૌં તો જનમત હી કો ।।
બધિક અજામિલ ગનિકા તારી ઔર પૂતના હી કો ।
મોહિ છાંડ તુમ ઓર ઉધારે મિટે સૂલ ક્યોં જી કો ।।
કોઉ ન સમરથ અધ કરીબે કો ખેંચિ કહત હો લીકો ।।
મરિયત લાજ સૂર પતિતનમેં મોહુતે કો નીકો ।।

જ્યારે પણ રડવાનું હોય ત્યારે તો આ ભાવ ઉચિત છે અને આવશ્યક પણ ગણાય પરંતુ જ્યારે ગત ગાવાનો અવસર જીવને ઉપસ્થિત થયો હોય ત્યારે પણ જો ભગવદગુણગાન સામે ન આવે અને આપણા જ અવગુણ સામે આવતા રહે તો માનવું કે કાંઈક ગરબડ છે. અવગુણો ગાવામાં અદ્વૈતનો આનંદ પ્રગટ નહિં થઈ શકે, જ્યારે રડવાનો અવસર જીવનમાં ઉપસ્થિત થતા હોય ત્યારે રોતા રોતા ભગવદ્ ગુણો યાદ કરવાથી સારી રીતે રડી શકાશે નહિં. આવી સ્થિતિમાં આપણા અવગુણો યાદ કરી લેવા વધારે ઉચિત હોય છે.

આથી જ શ્રીમહાપ્રભુજીએ બેચેન થઈને સૂરદાસને ટોક્યા કે, સુર થઈને શા માટે તારા રોદણાં રડે છે? ગભરાય છે? કંઈક ભગવદ લીલા ગા.’

પરમાત્મા કેવળ શુદ્ધ, મુક્ત, નિર્ગુણ, નિર્વિકાર, નિર્વિશેષ અને નિરંજન હોય જ્યારે જીવાત્મા અશુદ્ધ, બદ્ધ માયિક ગુણોવાળો, માયિક આકારવાળો, માયિક ધર્મવાળો, અવિદ્યાયુક્ત વિશેષતાઓથી ભરેલો માત્ર સંસારી જ હોય તો દુઃખના રોદણા રડવા જેવી વાત સમજમાં આવી શકે પરંતે જ્યારે જ્યારે ‘એકમેવદ્ધિતિય’ બ્રહ્મ કેવળ લીલા માટે જ દિવ્ય પરમાત્મા અને તુચ્છ જીવાત્માનું રૂપ ધારણ કરતા હોય તો રોદણા રડવાની આવશ્યકતા છે? વાસ્તવિક આવશ્યકતા તો છે ભાવવિભોર થઈને પરમાત્માના દ્વૈતમાંથી પ્રગટેલી આ દ્વૈતલીલાના પરમ આનંદના ગુણોને ગાવાની!

અતિદ્વૈત અને અતિઅદ્વૈતથી સાવધાની :

અતિદ્વૈતવાદી અને અતિઅદ્વૈતવાદી ધર્મદર્શન આપણી તુચ્છતાની વાસ્તવિકતાનું એટલું બધું અવાસ્તવિક, વધારી ચઢાવીને, વર્ણન કરે છે કે જીવાત્મા બિચારો ગભરાઈ જાય તે સ્વાભાવિક છે.

હું પાપી છું તું સર્વજ્ઞ સર્વ સાક્ષી છે, ‘હું પતિત છું તું જ કેવળ ઉદ્ધારક છે’ હું મલિન માયામાં પ્રતિબિંબિત અશુદ્ધ માણસ છું અને તું પણ માયામાં પ્રતિબિંબિત એક આભા માત્ર જ છે. વસ્તુતઃ હું ‘હું’ નથી અને તું ‘તું’ નથી.

અરે ભાઈ, જે છો તે છો, પણ આમ ક્યાં સુધી રોવાનું ધોવાનું ચાલુ રાખવું છે? આપણે દીન છીએ તો તેથી શું ફરક પડશે? જ્યાં સુધી ભગવાન્‌ની ઉદ્ધારક શક્તિમાં આપણને સંદેહ નથી ત્યાં સુધી તેની અને આપણી વચ્ચે અદ્વૈતભાવ છે એ બાબતમાં આપણને આસ્થા છે ત્યાં સુધી લીલામાં આપણે મલિન છીએ તેથી શું થયું? આપણી દીનતા હીનતા મલીનતા કે તુચ્છતાના ગીત ગાવાની આવશ્યકતા નથી, આવશ્યકતા છે ભગવાન અને આપણી વચ્ચે રહેલા તાદાત્મ્યના મધુર

શ્રીકૃષ્ણને ખવડાવવા માટે, માખણ વલોવીને છુપાવી રાખતાં હતાં ચૂપચાપ આવીને શ્રીકૃષ્ણ તેને ચોરી જાય તે માટે. આમ શ્રીકૃષ્ણના રૂપલાવણ્યમાં ગુણ, માધુર્યમાં અને લીલા લાવણ્યમાં વ્રજભકોતોનો કાયિક, વાચિક, માનસિક અને આત્મિક નિરોધ સિધ્ધ થઇ ગયો હતો તેથી જ ભાગવતકાર કહે છે કે :

તન્મનસ્કા તદાલાપાઃ તદ્વિચેષ્ટા તદાત્મિકાઃ ।
તદ્ગુણાનેવ ગાયન્ત્યો નાત્માગારાણિ સસ્મરુઃ ।।

આમ, વ્રજવાસીઓને મન, વાણી, પ્રાણ અને આત્મા બધું જ કૃષ્ણમય થઈ ગયું હતું. તેમણે સંસારમાં રહેતા રહેતા આ સિદ્ધિ મેળવી હતી, સંસાર ત્યાગ કરીને નહિ.

વ્રજભક્તોના જેવા નિઃસાધન ભાવથી ભગવદ્ ભજન :

શ્રીમહાપ્રભુજી કહે છે કે 'તમારા ઘરસંસારમાં તમે પણ એક મનોભિલષિત કૃષ્ણસ્વરૂપ પધરાવી લો. જ્યારે મનોભિલષિતરૂપવાળા શ્રીકૃષ્ણનું સ્વરૂપ તમારા ઘરમાં પધારે ત્યારે તમારા પરિવારમાં શ્રીકૃષ્ણનો જન્મ થયો છે તેમ માનો. પછી તમારા જીવનની સુવાની, જાગવાની, કમાવાની, ખાવાની, પહેરવાની, ઓઢવાની, સ્નેહ કરવાની, ઉપેક્ષા કરવાની બધી જ ક્રિયાઓ બધા જ વ્યવહારો તમારા ઘરમાં બિરાજતાં તે કૃષ્ણસ્વરૂપ તરફ વાળી દો. જેવી રીતે બધી નદીઓ અલગ અલગ દિશામાં વહેતી હોવા છતાં છેવટે સમુદ્રમાં ભળી જાય છે તેવી જ રીતે તમારી બધી વૃત્તિઓના વિષય શ્રીકૃષ્ણને બનાવી દો.

તમે સવારે જાગો તે કૃષ્ણને જગાડવા માટે, ન્હાવ તે તેને નવડાવવા, રસોઈ બનાવો તે તેને ભોગ ધરાવવા, વેપાર કે નોકરી દ્વારા કમાવા જાવ તો એ કૃષ્ણ કેન્દ્રિત સંસારને ચલાવવા માટે. વિવાહ કરો તે કૃષ્ણ સેવામાં સહયોગી થવાની કામના સાથે, સંતતિ ઉત્પન્ન કરો તો પણ એ જ કૃષ્ણ કેન્દ્રિત પરિવારની વૃદ્ધિ માટે, રાત્રિમાં શયન કરો તે કૃષ્ણના સ્વરૂપમાં ખોવાઇ જવા માટે, આવી કૃષ્ણપરતા જો આપણા જીવનમાં

તમે ચાલતા થાકી જાઓ તો અમળાવાનું શરૂ કરી દો માતા તમને ગોદમાં લેવા માટે હંમેશા તત્પર છે તેમાં ગભરાવાની જરૂર નથી કારણ કે તે મમતામયી માતા આપણને સમજાવી ચૂકી છે કે 'અહં ત્વામ સર્વ પાપેભ્યો મોક્ષયિષ્યામી મા શુચઃ' ચાલો-ચાલવાનું પણ શીખો પરંતુ થાકી જાઓ તો ગભરાતા નહિં મને કહી દેજો! હું તમને મારા ખોળામાં લઇ લઇશ તું તો મારો લાડલો છે.

પુષ્ટિભક્ત ભગવાનનો દાસ છે તેથી ગભરાતો નથી :

શ્રીમહાપ્રભુજી પુષ્ટિના મેદાનમાં આ આશ્વાસન સાથે ભક્તિનો માર્ગ બતાવે છે. બધા પુષ્ટિજીવ પુષ્ટિપ્રભુના સહજ દાસ છે માટે તેમને ગભરાવાની કે રોદણાં રડવાની આવશ્યકતા નથી. પુષ્ટિના મેદાનમાં જ્યારે ભક્તિમાર્ગ બનાવાય ત્યારે તેને 'પુષ્ટિભક્તિમાર્ગ' કહે છે.

માહાત્મ્યજ્ઞાનથી હૃદયભૂમિને ખેડવાથી પુષ્ટિના બીજ ભક્તિરૂપે અંકુરિત થાય છે :

શ્રીમહાપ્રભુને માન્ય ભક્તિની પરિભાષા છે કે 'ભગવાન અને આપણી વચ્ચે રહેલા આ ઘનિષ્ઠ તાદાત્મ્યની મહત્તા એકવાર સારી રીતે સમજી લેવી જોઈએ પછી હૃદયમાં રહેલ પરમાત્મા પ્રત્યે આપણો શુદ્ધ સ્નેહ આપોઆપ પ્રગટ થઈ જશે. જો આપણી હૃદય ભૂમિમાં ભગવાને અનુગ્રહના બીજ રોપ્યા છે તો માહાત્મ્યજ્ઞાનથી આપણી હૃદયભૂમિને એકવાર સારી રીતે ખેડી લેવી જોઈએ પછી તો પરમાત્માએ જે અનુગ્રહના બીજ વાવ્યા છે તે થોડા જ ભગવદગુણોના શ્રવણ, સ્મરણ અને કીર્તનરૂપી સિંચનથી અંકુરિત થવા લાગી જાય છે.

આથી ભક્તિની પરિભાષા નીચે પ્રમાણે આપવામાં આવી :

'માહાત્મ્યજ્ઞાનપૂર્વસ્તુ સુદ્રઢ સર્વતોધિકઃ । સ્નેહો
ભક્તિરિતિ પ્રોક્તસ્તયા મુક્તિર્નચાન્થયા ।।'

આમ છતાં જેને પુષ્ટિમાર્ગના સુઘડ રસ્તા પર ચાલવાને બદલે

પુષ્ટિના મેદાનમાં અણઘડ પગદંડીઓ ઉપર સાહસ યાત્રા કરવી ગમતી હોય તો ત્યાં પણ કોઈ રોકટોક નથી. તમે ઈચ્છો તો શિશુપાલની જેમ સવારે ઉઠીને પ્રતિદિન ભગવાનને ૯૯ ગાળો આપવાનું વ્રત લઈ લો ! શરૂઆતમાં પૂરી ૧૦૦ ગાળો આપવાનું ઉચિત નહિં ગણાય! કારણ કે ક્યાંક ૧૦૦ની સંખ્યા પૂરી થતાં જ ખરેખર ભગવાનનું ચક્ર છુટી જાય તો પ્રારંભમાં જ મોટી મુશ્કેલી થઈ જશે ! જ્યારે ગાળો આપી જોશો કે તેનું શું પરિણામ આવે છે ! પરંતુ આ કામ કોઈ સાર્વજનિક મંદિરમાં જઈને કરવું શ્રેયસ્કર નથી કારણ કે સંભવ છે કે મંદિરમાં આવેલ અન્ય દર્શનાર્થીઓ ભગવાનને મુક્તિદાયક સુદર્શન ચક્ર ચલાવવાનો અવસર જ ન આપે - તેઓ પોતે કુદર્શન ચપ્પલ - બુટ જ ક્યાંક મેદાનમાં ચલાવવા ન માંડે !

કામ, ક્રોધ, દ્વેષ વગેરે ભાવ પુષ્ટિના મેદાનમાં ફળપ્રદ હોઈ શકે છે, પુષ્ટિમાર્ગમાં નહિં :

ખેર, મહાપ્રભુજી આવી સાધનાને પુષ્ટિમાર્ગમાં માન્ય કરતાં નથી તેઓ આ પ્રકારની સાધનાના વિષયમાં કોઈ ગેરન્ટી આપવા તૈયાર નથી. શ્રીમહાપ્રભુજીના મતે સંભવ છે કે તમારી ગાળ ભગવાન એટલી તીખી માની લે કે ૧૦૦મી ગાળ નીકળતાં જ તમને મુક્તિ આપી દે અથવા એ પણ સંભવ છે કે તમારી ગાળ ભગવાનને લેશમાત્ર તીખી ન લાગે એટલે કે તમારી ગાળની ભગવાન પર કોઈ જ અસર ન થાય.

ભગવાન ક્યારે ક્યા જીવાત્માનો ક્યા નિમિત્તથી ઉદ્ધાર કરવા ઈચ્છે છે આ બાબતમાં કોઈ પણ સિદ્ધાંત કે નિયમ બાંધી શકાતો નથી. પરંતુ પુષ્ટિમાર્ગની પોતાની એક સીમા અને દિશા છે, તે છે નિઃસાધન ભાવથી ભક્તિ કરવાની. ભક્તિનો અર્થ છે માહાત્મ્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને પ્રભુમાં સુદ્રઢ અને સર્વથી અધિક સ્નેહયુક્ત થવું.

પુષ્ટિના વૃંદાવનમાં છુપાયેલા ભગવાનને શોધવા માટે વ્રજભક્તો અહીં તહીં ફરવાથી જે પદચિહ્નો બન્યા તે અણઘડ પગદંડીની મહત્તાને ઓળખીને શ્રીમહાપ્રભુજીએ તેને સુઘડ માર્ગનું રૂપ આપ્યું. વ્રજભક્તોના

પદચિહ્નોનું અનુસરણ કરતાં કરતાં એ પદચિન્હોની દિશામાં આગળ વધતાં વધતાં શુદ્ધાદ્વૈત બ્રહ્મવાદની દાર્શનિક માહાત્મ્યદષ્ટિ પ્રદાન કરતાં કરતાં પુષ્ટિભક્તિનું નિર્માણ કરવામાં આવ્યું છે. આથી શુદ્ધાદ્વૈત બ્રહ્મવાદયુક્ત પુષ્ટિભક્તિનું નિર્માણ કરવામાં આવ્યું છે. આથી શુદ્ધાદ્વૈત બ્રહ્મવાદયુક્ત પુષ્ટિભક્તિમાં વ્રજભક્તોના ભાવોનું અનુસરણ કરવું જોઈએ એમ માનવામાં આવ્યું છે.

પરમાત્માનું માહાત્મ્ય અને જીવાત્માની નિઃસાધનતા :

પુષ્ટિના મેદાનમાં કામ, ક્રોધ, દ્વેષ વગેરે અનેક ભાવોની પગદંડીઓ છે તેવી જ રીતે નિઃસાધન ભાવની પણ એક પગદંડી છે.

‘ભાવ’નો અર્થ થાય છે ભગવત સ્વરૂપમાં રૂચિ, સ્નેહ, આસક્તિ અથવા વ્યસન. એ પ્રેમની વિભિન્ન અવસ્થાઓ છે. તે પ્રમાણે ભગવાનના સ્વરૂપમાં ભાવ હોય અને સાથે સાથે શાસ્ત્રે બતાવેલા અથવા શાસ્ત્રે નિષિદ્ધ ગણેલ સાધનને સાધનોને અપનાવવા માટે કોઈ આગ્રહ ન હોય તો તેને નિઃસાધનતા કહેવામાં આવે છે. નિઃસાધનતાની સાથે ભગવદભાવ મળે તો તેને નિઃસાધનભાવ કહેવાય છે. વ્રજવાસીઓ યોગ, યજ્ઞ, દાન, તપ, સ્વાધ્યાય, સંયમ વૈરાગ્ય જેવા ઉત્તમ શાસ્ત્રીય સાધનોનું અવલંબન કર્યું નહોતું. તેમણે શાસ્ત્રનિંદિત દુરાચરણમાં રત રહેવાની કોઈ મનોવૃત્તિ પણ સેવી ન હતી. તેમના જીવનમાં એટલું જ દેખાય છે કે એક દિવસ એમના ગોકુલના સંસારમાં કૃષ્ણ પ્રગટયા. તેઓ એટલા મનોહર હતા કે બધા વ્રજવાસીઓ તેમનામાં આસકત થઈ ગયા ! તેઓ નિઃસાધન તો હતાં જ તેમાં કૃષ્ણજન્મને કારણે કૃષ્ણસ્વરૂપમાં આસકત બની જવાથી બધા વ્રજવાસીઓમાં નિઃસાધનભાવ સિદ્ધ થઈ ગયો. કૃષ્ણજન્મની ઘટનાએ તેમને એટલા કૃષ્ણાસકત બનાવી દીધા કે તેઓ સુતાં જાગતાં, ઉઠતાં બેસતાં બધી જ ક્રિયાઓ કરતાં કરતાં કૃષ્ણના ચિંતન કિર્તનમાં લાગ્યા રહેતાં.

તેઓ જાગતાં હતાં શ્રીકૃષ્ણના મુખને નિહાળવા માટે, સુઈ જતાં હતાં શ્રીકૃષ્ણના સ્વપ્નમાં ખોવાઈ જવા માટે, ભોજન બનાવતા હતાં

રાષ્ટ્ર, માનવ અને પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે જે જે ફરજો અનિવાર્ય હોય એવા આપણા તે તે સ્વધર્મોને નભાવતા નભાવતા આપણે આપણા ઘરમાં રહીને ભગવાનની સેવા અને કથામાં પણ પરાયણ રહેવું જોઈએ.''

ભગવદ્‌સેવા અને ભગવદ્‌કથામાં કેટલીક સાવધાનતા રાખવી આવશ્યક છે. ભગવદસેવા અને ભગવદકથાનું અંતિમ પ્રયોજન આપણા ચિત્તને ભગવાનની સાથે તલ્લીન બનાવવાનું છે. જ્યારે ભગવદસેવા અને ભગવદકથાનું આયોજન કોઈક અનુષ્ઠાન માટે અથવા ફંડફાળો કરવા લાગી જઈએ ત્યારે મૂળ પ્રયોજન નષ્ટ થાય છે બધું ચોપટ થઈ જાય છે!

શ્રીમહાપ્રભુજી કહે છે કે : ભગવદ્‌સેવા અને ભગવદ્‌કથાનો અથવા બંનેમાંથી કોઈ એકનો પણ નિર્વાહ જો આપણે સારી રીતે કરી શકીએ તો આપણે ચિંતા કરવાની જરૂર નથી. આમાં એક સાવધાની અપેક્ષિત છે કે આપણા પ્રાણ આપણા ગળામાં આવીને અટકી જાય તો પણ ભગવદ્‌સેવા અને ભગવદ્‌કથા ભેટ કે ફંડફાળો એકત્રિત કરવા માટે ન જ કરવાં. 'વૃત્યર્થમ નૈવ યુંજીત પ્રાણૈઃ કંઠગતૈરપિ'.

કેવળ તનુજા અથવા કેવળ વિત્તજા સેવાના ભેદ જઘન્ય :

શ્રીમહાપ્રભુજી આપણને સમજાવે છે કે ચિત્તનું કૃષ્ણની સાથે તન્મય થવું એનું નામ કૃષ્ણ સેવા.

શ્રીકૃષ્ણની તનુવિત્તજા સેવા કરવાથી આવી તન્મયતા પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રીમહાપ્રભુજી અહી તનુજા સેવા અને વિત્તજા સેવા એવા સેવાના બે ભેદ બતાવતા નથી. સેવાના આવા બે ભેદનો પ્રચાર મોટાભાગે ફંડ એકઠું કરનારા લોકો કરતાં હોય છે. બીજી કોઈ વ્યક્તિ પાસેથી ધન લઈ કેવળ શરીરથી ભગવદ સેવા કરવી એ ભાડૂતી સેવા છે. તનુજા સેવા નથી. આથી જ મહાપ્રભુજી સુસ્પષ્ટ શબ્દોમાં 'તનુજા-વિત્તજા' સેવા ન કહેતાં 'તનુવિત્તજા' સેવા કહે છે. આનો અર્થ શ્રીગુસાંઈજીએ ખૂબ જ સ્પષ્ટ રીતે આપ્યો છે. આપણા ઘરમાં આપણા ધનથી અને શરીરથી, આપણા માથે બીરાજતા પ્રભુની સેવા કરવી તેનું નામ તનુવિત્તજા. અન્યથા પૈસા લઈને

નભી શકે તો આપણી નિઃસાધનતા જ પુષ્ટિના મેદાનમાં પુષ્ટિભક્તિનું રૂપ ધારણ કરી લેશે.

પહોંચવું ક્યાંય નથી કેવળ ફરતાં રહેવું છે :

પુષ્ટિભક્તિના સોહામણા માર્ગ પર ચાલીને ક્યાંય પહોંચવાની જરૂરિયાત નથી. આ દિવ્ય માર્ગ પર હંમેશા ટહેલતા રહેવામાં જ નિર્ભય આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. માટે જ ઉપનિષદોએ કહ્યું કે, ''ચરૈવેતિ ચરૈવેતિ ચરૈવેતિ'' (ચાલતા રહો, ચાલતા રહો, ચાલતા રહો). ભક્ત કવિ દયારામભાઈ કહે છે :

> **દાસપણે આનંદ છે તે નથી મળે જગદીશ ।**
> **જ્ઞાનીનું સુખ એવું માનજો પાગ આશે છેદાવે શીશ ।।**
> **શીશ છેદા પછી પાગ કહાં ધારે?**
> **સહુ મુર્ખ કો મનમાં વિચારે! જલને શો જલપાનનો સ્વાદ?**
> **જન જુદો રહી પામે આલ્હાદ ! સેવો શ્રીકૃષ્ણ કૃપાળ ।।**

આવા ભક્તિમાર્ગ પર મળનાર પ્રારંભિક પડાવોના તથા દિશાસૂચન વગેરેના સૂચન પણ શ્રીમહાપ્રભુજીએ રોપ્યા છે. એના કારણે યાત્રી અપેક્ષિત દિશામાં પોતાની યાત્રા પ્રગતિથી આશ્વસ્ત થઈને આગળ વધારી શકે છે.

ભગવદભજન સ્વધર્મ છે : આત્મબોધના આધાર પર

શ્રીમહાપ્રભુજી કહે છે કે, ''આપણા ઘરમાં રહીને, જો આપણે ભગવદ્‌કૃપાને અનુસરી, ભગવદસેવામય જીવન ગાળીએ તો તેથી આપણા હૃદયમાં રહેલો ભક્તિનો બીજભાવ દ્રઢ થાય છે. આપણા ધર્મમાં દેહાભિમાન જોડાયેલું હોય છે. પ્રારંભમાં આપણા આ દેહધર્મનો ત્યાગ કરવો હિતાવહ નથી. તેના બદલે દેહાભિમાન સહિતની આપણી જુદી જુદી ફરજો (ધર્મ) ને બજાવતાં બજાવતાં આપણે ભગવદસેવામાં પ્રવૃત્ત થવું જોઈએ. આપણા વર્ણ, આશ્રમ, સમાજ, રાષ્ટ્ર, માનવ અને પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે આપણી ફરજોને છોડી દેવી તે ભક્તિની પ્રારંભિક

સ્થિતિમાં યોગ્ય નથી. ભક્તિની શરૂઆત થતી હોય ત્યારે આપણી આવી અન્ય ફરજોનો ત્યાગ કરવો તે પાખંડ બની રહે છે. સાથે સાથે આપણે આ વાત સમજી લેવી જોઈએ કે આપણે દેહાભિમાનમૂલક આ બધી ફરજો બજાવવામાં એટલા બધા રચ્યાપચ્યા ન રહીએ કે આત્મબોધ પર અવલંબિત આપણા સ્વધર્મરૂપ ભગવદસેવાથી જ આપણે વિમુખ બની જવું પડે. આપણા વર્ણ, આશ્રમ, પરિવાર, સમાજ, રાષ્ટ્ર આદિ પ્રત્યે આપણી જે ફરજો છે તે આપણા દેહ સાથેના સંબંધો પર આધારિત છે જ્યારે ભગવત સેવાની આવશ્યકતા વર્ણ, આશ્રમ પરિવાર, સમાજ રાષ્ટ્ર આદિ પ્રત્યે આપણી જે ફરજો છે તે આપણા દેહના સંબંધ ઉપર આધારિત છે જ્યારે ભગવદ સેવાની આવશ્યકતા આપણા માટે આવશ્યક છે વર્ણ આશ્રમ વગેરે સાથે સંબંધ રાખનાર દેહને ધારણ કરવાને કારણે નથી. ભગવદ્‌સેવા આપણા માટે આવશ્યક છે. કેમ કે પરમાત્મા આપણા અંશી છે અને આપણે પરમાત્માના અંશ છીએ. તેથી તેઓ આપણા સહજ સ્વામી છે. અને આપણે તેમના સહજ દાસ છીએ. આવા આત્મજ્ઞાન પર ભગવદ્‌સેવાની આવશ્યકતા અવલંબિત થાય છે.

દેહાભિમાન હોય ત્યાં સુધી તેને યોગ્ય ધર્મપાલનની અનિવાર્યતાઃ

આથી જ શ્રીમહાપ્રભુજી સમજાવે છે કે ભક્તિનો બીજભાવ નિજગૃહમાં પોતાના દેહાભિમાનમૂલક ધર્મો નભાવતા નભાવતા સાથે સાથે ભગવાનની સેવા કથામાં પરાયણ થવા પર દ્રઢ થાય છે. શ્રીમહાપ્રભુજી ‘ભક્તિવર્ધિની’માં આજ્ઞા કરે છે કે ‘‘બીજ દાર્ઢ્ય પ્રકારસ્તુ ગૃહે સ્થિત્વા સ્વધર્મતઃ, અવ્યાવૃતો ભજેત કૃષ્ણં પૂજયા શ્રવણાદિભિઃ.’’

ભગવદ્‌સેવા અને માનવસેવા :

આજકાલ કેટલાક પુષ્ટિમાર્ગીય પ્રચારકો યુરોપ-અમેરિકાની હવા પોતાના શ્વાસમાં ભરી ભગવદ્‌સેવાના બદલે માનવસેવામાં તાજગી માનનારા પર અધિક ભાર આપે છે તેઓ માને છે કે આવો આડંબર કરવાથી પુષ્ટિમાર્ગ વધારે પ્રસિદ્ધિમાં આવશે.

એક અમેરિકન માસિકમાં છપાયેલો રમુજી ટુચકો મને આ સંદર્ભમાં યાદ આવે છે. લેખક કહે છે ‘મારી બહેન પક્ષીઓને નાંખવામાં આવતા અનાજનો અમારા ઘરમાં પૂરેપૂરો હિસાબ રાખે છે. તે એટલા જ રૂપિયા (!) દર મહિને માનવ સેવા કરનારી સંસ્થામાં મોકલી આપે છે.’ તે કહે છે : ‘‘જ્યારે આપણે માણસોના પેટ ભરી શકતા નથી ત્યારે પક્ષીઓને દાણા ખવડાવવા તે અંધરૂઢિ છે.’’

પરોપકાર સ્વાર્થથી શ્રેષ્ઠ છે, પણ કૃષ્ણભક્તિથી ઉત્તમ નથી :

પુષ્ટિમાર્ગમાં માનવસેવા કરતાં ભગવદ સેવાની આવશ્યકતા વધારે છે. આપણે આપણા વ્યક્તિગત સ્વાર્થ સાધવા માટે જે પ્રયત્ન કરીએ છીએ તેનાં કરતાં માનવસેવા કરવી ઉત્તમ છે. જ્યાં સુધી આપણે આપણા વ્યક્તિગત સ્વાર્થની બાબતો ઉપર પુરેપુરો કાબુ મેળવ્યો નથી આપણે આપણો વ્યક્તિગત સ્વાર્થ સિદ્ધ કરવામાં રચ્યાપચ્યા રહીએ છીએ ત્યાં સુધી ભગવદ સેવાની સરખામણીમાં માનવ સેવાની મહત્તા વિશે આડંબર ભરેલા પ્રવચનો અને આયોજનો કરવા તે પક્ષીઓને દાણા માનવ સેવી સંસ્થાઓને મોકલવા જેવી હાસ્યાસ્પદ મનોવૃત્તિ છે!

શ્રીમહાપ્રભુજીના મતે ભગવદ સેવા અંધરૂઢિ નથી પરંતુ એક વિકસીત દ્રષ્ટિકોણથી અપનાવેલી જીવનપ્રણાલિ છે. તેથી ભગવદસેવા મહાપ્રભુજીના મતે નિશ્ચિત સમયે કરવા માટે કોઈ કર્મકાંડ નથી. ભગવદસેવાની વિભિન્ન ક્રમિક, સુક્ષ્મ, મનઃસ્થિતિઓનું વિશ્લેષણ શ્રીમહાપ્રભુજીએ બહુ સુંદર રીતે કર્યું છે. પહેલાં હૃદયમાં ભક્તિનો બીજભાવ હોય તેમાંથી પ્રેમનો અંકુર પ્રગટે તેને આસક્તિરૂપે પાન આવે, તેને વ્યસનરૂપી ફૂલ આવે. તેમાંથી સર્વાત્મભાવ અને અલૌકિક સામર્થ્યરૂપી ફલ પ્રગટે - આ બધા સેવામાર્ગના માર્ગદર્શક સ્તંભ છે. પુષ્ટિભક્તિના માર્ગે ચાલનારા યાત્રિકોને ભગવદસેવારૂપી યાત્રા દરમ્યાન આ બધા માર્ગદર્શક સ્તંભ પ્રાપ્ત થાય છે.

આથી જ મહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે : ‘‘આપણા માટે, આપણા દૈહિક સંબંધો સાથે જોડાયેલ પણ આશ્રમ, પરિવાર, સમાજ,

ભગવદઆસક્તિના રૂપમાં પલ્લવિત થશે. ભગવદ વ્યસનના રૂપમાં પુષ્પિત થઈ ખીલી ઉઠશે. જ્યારે આપણા મનને ભગવાનનું આવું વ્યસન થઈ જશે ત્યારે આપણી તનુવિત્તજા સેવા માનસી સેવાના રૂપમાં ફલિત થઈ જશે. ભગવદવ્યસન સિદ્ધ થતાં ભગવાનની કથાનું શ્રવણ, સ્મરણ અને કિર્તન પણ આપણા માટે પરોક્ષ અનુભૂતિ નહીં રહે તે ભગવાનના સ્વરૂપ અને લીલાની આપણા મનમાં સાક્ષાત પ્રત્યક્ષ અનુભૂતિનું સાક્ષાતરૂપ ધારણ કરી લેશે.

ભગવદ્વ્યસનની સાથે સાથે ભગવદ્ ભજન પુષ્ટિજીવનને માટે ચરમ ઉપલબ્ધિ છે.

શ્રીમદ્ ભાગવતમાં રાસપંચાધ્યાયી પછી યુગલ ગીતનું વર્ણન આવે છે ત્યાં બતાવાયું છે કે વ્રજની ગોપિકાઓને વ્રજમાં રહેતા રહેતા ભગવાનને વૃંદાવનમાં કરેલી લીલાઓના દર્શન થઈ જતાં હતાં. ભગવાનના સ્વરૂપ અને લીલાઓનું આ આંતરદર્શન ગોપિકાઓ માટે ન કોઈ દિવાસ્વપ્ન હતું અથવા ભાંગ અફીણના સેવનથી પેદા થતી ભ્રાંતિ પણ ન હતું. જેમ યોગ સાધનામાં ધ્યાન ધારણા કરવામાં આવે છે તેવી રીતે ભક્તિ સાધનમાં કરાયેલી કેવળ ભાવના પણ ન હતી. જેવી રીતે યોગીઓમાં યોગ સામર્થ્યજ્ઞાન દૂરના દેશકાળમાં વિદ્યામાન વસ્તુઓને જોઈ શકવાનું યૌગિક સામર્થ્ય હોય છે તેવી જ રીતે વ્રજમાં રહેવા છતાં પણ દુર વૃંદાવનમાં ભગવાને કરેલી લીલાઓ જોવા સાંભળવા, સુંઘતા અને સ્પર્શ કરવા વગેરેનું એક અલૌકિક સામર્થ્ય તેમને પ્રાપ્ત થયું હતું.

જ્યારે આપણે વ્રજભક્તોના ભાવોની ભાવના કરતાં કરતાં ભગવાનની તનુવિત્તજા સેવા કરવા લાગીએ છીએ ત્યારે તેવી તનુવિત્તજા સેવારૂપી બાહ્ય ક્રિયાઓ કરતાં કરતાં ભાવનાઓમાં વહેવું આપણે મન એક દિવસ અકસ્માતે અલૌકિક સામર્થ્ય સુધી પહોંચી જાય છે. અલૌકિક સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થયા પછી આપણી સેવા કેવળ બાહ્ય ક્રિયાત્મક ન રહેતા માનસી સેવાના રૂપમાં ફલિત થાય છે, અલૌકિક સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થયા પછી ભગવદકથાનું શ્રવણ અથવા કિર્તન પણ કેવળ પરોક્ષ અનુભૂતિની સીમામાં

કરેલી સેવા પણ સેવા નથી. જો આવી રીતે સેવા ન નભે તો બહેતર છે કે સેવા ન કરવી.

વ્રજભક્તોની કૃષ્ણ સેવા રોજી રોટી કમાવાનું સાધન ન હતી :

જ્યારે આપણે વ્રજભક્તોના ભાવોનું અનુસરણ કરતાં કરતાં શ્રીવ્રજાધિપતિની તનુવિત્તજા સેવામાં લાગી જઈશું ત્યારે આપણી એ જ સેવા એક દિવસ માનસી સેવાના રૂપમાં ફલિત થશે. આપણી આ સેવા આપણા મનને ભગવાન સાથે તન્મય બનાવવામાં સહાયક બનશે.

જ્યારે આપણી ભક્તિ, પ્રેમ અને આસક્તિની કક્ષા વટાવીને વ્યસન દશા પર પહોંચે છે ત્યારે આપણી ભગવદસેવા તનુવિત્તજા સેવાથી આગળ વધી માનસીસેવાના રૂપમાં વિકસીત થાય છે. આમ થતાં વ્યસનદશા અથવા માનસી સેવા સિદ્ધ થતાં આપણે આપણાં આંતરમન દ્વારા ભગવાનની લીલા અને સેવાનો સતત અનુભવ કરવા સક્ષમ બનીએ છીએ. માટે મહાપ્રભુજી કહે છે :

કૃષ્ણ સેવા સદાકાર્યા માનસી સા પરામતા ।
ચેતસ્ત પ્રવણમ સેવા તત્ સિધ્ધયૈ તનુવિત્તજા ।।

ભારે ખેદની વાત છે કે છેલ્લા ૪૦-૫૦ વર્ષમાં પુષ્ટિમાર્ગીય પ્રકાશનોમાં સેવાના ત્રણ પ્રકારનો બહુ પ્રચાર થયો છે. તનુજા સેવા વિત્તજા સેવા અને માનસી સેવા. શ્રીમહાપ્રભુજીના સિદ્ધાંતોની આના કરતાં વધારે ક્રૂર હત્યા બીજી કોઈ પણ રીતે હોઈ શકે નહિં. જ્યારે આપણે ભગવદ્સેવા માટે બીજાને ધન આપીએ છીએ ત્યારે એ વિત્તજા સેવા ક્યારે પણ માનસી સેવાના રૂપમાં વિકસીત થઈ શકશે નહિં.

કારણ કે આપણી અંદર રહેલો અહંકાર વધી જશે કે, ‘મેં સેવા માટે ધન આપ્યું છે’’ આવી જ રીતે ભગવદ્સેવા માટે આપણે કોઈનું ધન લઈએ છીએ ત્યારે પણ આપણી તનુજા સેવા માનસી સેવાના રૂપમાં વિકસીત થઈ શકશે નહિં. કારણ કે ભગવદ્સેવા દ્વારા આપણા મનમાં રોજી રોટી કમાવાની દુર્વૃત્તિ જ વધી જશે. અને આપણું સ્વાભિમાન પણ

ખંડિત થશે આમ ભગવાનની સેવાને ‘ફાઈનાન્સ’ કરવી અથવા ભગવાનની સેવા માટે ‘ફાઈનાન્સ’ લેવું એનાથી વધારે જઘન્ય અધઃપતનનું ઉદાહરણ પુષ્ટિમાર્ગમાં બીજું કોઈ સંભવિત નથી! જ્યારે જે પુષ્ટિમાર્ગીયના મનમાં સેવાના સ્વરૂપ અંગે આવો વિચાર ઉદભવ્યો હશે કે પુષ્ટિમાર્ગમાં ત્રણ જાતની સેવા થાય છે – તનુજા, વિત્તજા અને માનસી તે દિવસે પુષ્ટિમાર્ગ માટે મોટામાં મોટો દુર્દિવસ હશે, કાળો દિવસ હશે.

સેવાના ત્રણ પ્રકાર કહેવા તે સરાસર જૂઠ છે. સફેદ જૂઠ છે! કારણ કે પુષ્ટિમાર્ગના સિદ્ધાંતમાં ત્રણ જાતની સેવાનું ક્યાંય સ્થાન નથી. સેવા કેવળ એક જ છે – ચિત્તની વૃત્તિઓને પ્રભુમાં પરોવીને તે ‘ચેતસ્ત પ્રવણં સેવા’. ચિત્તની આવી તલ્લીનતાનો એક જ ઉપાય છે અને તે છે પોતાના ઘરમાં પોતાના પરિવાર સાથે પોતાના ધન અને તનથી શ્રીકૃષ્ણની સેવા કરવી. તે સેવા કરતાં આપણા મનથી વ્રજભક્તોના ભાવોની ભાવના કરવી.

આવી સેવા આપણા જીવનની અતિ અગત્યની બાબત છે. તેને ધન માટે, યશ માટે કે સંપ્રદાયના પ્રચારનું સાધન બનાવવું તે પોતાની પત્ની પાસે વેશ્યાવૃત્તિ કરાવવી ને પેટ ભરવા જેવી અધમ બાબત છે! એક વખત જો આપણી આવી અધોગતિ થઈ તો ચોક્કસ માનજો કે માનસી સેવાની ઉચ્ચ અવસ્થા કદી પ્રાપ્ત થઈ શકશે નહિં.

વ્રજવાસીઓએ વ્રજાધિપની સેવા તેમનું પેટ ભરવા અપનાવેલો કોઈ ધંધો ન હતી. આપણે વ્રજભક્તોના છળ કપટ વિનાના નિર્દોષ ભાવોનું અનુસરણ કરતાં કરતાં વ્રજાધિપની સેવા કરવી જોઈએ. જો આવી રીતે આપણાથી સેવા ન બને તો સેવા ન કરવી બહેતર છે. શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે : ‘‘મેરો હોય કે જો દેવદ્રવ્ય ખાવેગો સો પતિત હો જાયેગો, મેરો નહિ કહાવેગો.’’

મારો થઈને જે દેવદ્રવ્ય ખાશે તે પતિત થશે પછી તે મારો નહિ કહેવાય (શાસ્ત્રએ પણ દેવાર્ચનને આજીવિકાનું સાધન બનાવનારને અછૂત કહ્યો છે.)

આપણું અધઃપતન

આવી રીતે ભગવદસેવા અને ભગવદ્કથા દ્વારા પુષ્ટિમાર્ગમાં એકત્ર કરાનારા પુષ્ટિમાર્ગના ૫૦૦ વર્ષ પુરા થયા પછી પુષ્ટિમાર્ગને નામશેષ કરનારા પુષ્ટિમાર્ગના પ્રચારક છે ! આપણું આનાથી વધારે અધઃપતન બીજું કોઈ સંભવી શકે નહીં.

ક્રિયાત્મક સેવામાં ભાવનાનું મહત્વ :

વ્રજભક્તોના નિશ્ચલ ભાવોની ભાવના કરતાં કરતાં જેઓ પોતાના ઘરમાં પોતાના તન-મન અને ધનથી ભગવદસેવા કરે છે તેમને જ માનસી સેવા સિદ્ધ થાય છે.

સેવાને કર્મકાંડની ક્રિયાત્મકતાથી બચાવવા માટે અર્થાત ભગવદ્સેવામાં મન લગાવી ભગવાનની તનુવિત્તજા સેવા કરતી વખતે મનમાં વ્રજભક્તોના ભાવોની ભાવનાનું ચિંતન કરવું આવશ્યક હોય છે, તેમ નહિં કરવાથી સેવાની તે તે ક્રિયા ભાવરહિત બની જાય છે. જો તે દિવસે લાડુનો ભોગ ધરવાનો લખ્યું હોય અને આપણે કેવળ એકમણ લાડુનો ભોગ ધરી દઈએ એટલે તે વિકૃત્તિ આવી જશે. કારણ કે આવશ્યકતા એક મણ લાડુની નથી પણ લાડુનો ભોગ ધરતી વખતે લાડુ જેવા મધુરતા ભરેલા મનની છે. શ્રીપ્રભુને શૃંગાર ધરવાનું કહેવામાં આવે ત્યારે એટલા બધા શૃંગાર ધરાવી દઈએ કે ભગવદરૂપ જ શૃંગારમાં ઢંકાઈ જાય છે. આ ભાવરહિત ક્રિયા છે. આપણે આપણા પરિવારની સાથે સેવામાં જવા તત્પર થવું જોઈએ. તેના બદલે આખા ગામને બોલાવી દર્શન કરાવવા અને મનોરથ કરાવવા લાગી જઈએ, તો તેવી તનુવિત્તજા સેવા માનસી સેવામાં વિકાસરૂપ બનતી નથી પણ અવરોધરૂપ બને છે !

આપણા પોતાના ઘરમાં પોતાના પરિવારની સાથે પોતાનો દેહ તથા પોતાનું ધન કૃષ્ણસેવામાં વિનિયોગ કરતાં કરતાં પોતાના મનને વ્રજભક્તોના ભાવની ભાવનામાં લગાવવાથી જ આપણા આત્મામાં રોપાયેલું પુષ્ટિબીજ ધીરે ધીરે ભગવદપ્રેમના રૂપમાં અંકુરિત થશે પછી તે

ભગવદ્ ભજન પોતાના પારિવારિકજનોને સાથે લઇને કરવું જોઇએ. આમ જનતાને દર્શન કરાવવા માટે નહીં, અથવા વેતન ભોગી કર્મચારીઓ દ્વારા ભગવત્સેવાનો ભાવહીન કર્મકાંડ સમ્પન્ન કરાવવા માટે નહીં.

શ્રીમહાપ્રભુજીના મતમાં ભગવત્સેવા 'તનુવિત્તજા' અર્થાત પોતાના તન અને ધન વડે કરવી જોઇએ. પારકાના ધનથી તનુજા સેવા અથવા પારકા તનથી વિત્તજા સેવા કરવી સિદ્ધાંત વિરુદ્ધ છે.

વ્રજભક્તોના ભાવોની ભાવના ભગવદ્ભજન કરતી વખતે મનમાં ગુપ્ત રીતે કરવી જોઇએ. વ્રજભક્તોના ભાવોના ભુંડા પ્રદર્શન અથવા મનોરથના આમ જનતાને દર્શન કરાવવા રસાત્મક પ્રભુની રસાત્મિકા સેવામાં શુદ્ધ રસાભાસ જ છે.

શ્રીમહાપ્રભુજીના મતાનુસાર ભગવત્સેવાના મૂળમાં આત્મનિવેદન અને સર્વસમર્પણની ભાવના અપેક્ષિત છે, કેમકે આ ભાવનાના કારણે પોતાનો તથા પોતાની પ્રત્યેક વસ્તુનો ઘરમાં બિરાજમાન ભગવત્સ્વરૂપની સેવામાં વિનિયોગ શક્ય છે. વ્યાપારિક પદ્ધતિ પર ચાલતાં સાર્વજનિક મંદિરોમાં ભેટ કરવાથી અથવા દાન-ધર્માદા કરવાની રીતમાં પોતાના ઉપભોગમાં આવનાર અન્નવસ્ત્ર આભૂષણ ગૃહ પરિવાર આદિ ભગવત્સેવોપયોગી નથી બની શકતા.

ભાવપ્રવણ રહી શકવાના પોતાના સામર્થ્યથી ન્યૂન સેવા એક આત્મવંચના છે. પરંતુ ભાવપ્રવણ રહી શકવાની સામર્થ્યથી અધિક સેવા, જો આત્મવંચના નહિ તો જગવંચના કે જગદીશવંચના છે. તેથી શ્રીમહાપ્રભુજીનું કહેવું છે કે ભગવત્સેવા કરવામાં ન્યૂનતા અથવા અધિકતાનો કોઇ સિદ્ધાંત નથી. ભગવત્સેવા એટલી જ કરવી જોઇએ કે જેટલી ભાવવિભોર થઇને આપણે કરી શકીએ.

આ દ્વારા એટલું સિદ્ધ થાય છે કે સેવા એક સહજ તથા સર્વાંગપૂર્ણ જીવન-પ્રણાલી છે. 'સહજ પ્રીતિ ગોપાલ હી ભાવે!'

સીમીત રહેતી નથી. તેને બદલે દર્શન, શ્રવણ, સ્પર્શ આસ્વાદ આદિ અનેક રૂપોમાં આપણા અંતરમાં અનુભૂતિ થવા લાગે છે. શ્રીમહાપ્રભુજી આને જ આંતરરમણ કહે છે. 'આંતરસ્તુ પરમ ફલમ'

આવી આંતરરમણની સિદ્ધિ ભગવતકથાની ફલિતાવસ્થા છે. વ્રજભક્તોને આવી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઇ હતી તે આપણે શ્રીમદ ભાગવત્ના યુગલ ગીતોના પ્રસંગોમાં જોઇ શકીએ છીએ. તેઓ વ્રજમાં બેઠા બેઠા ભગવાનની વૃંદાવનની લીલાઓ સાક્ષાત અનુભવ તેમના અંતરમાં કરી શકતાં હતા. ભગવાન કેવી રીતે ગૌચારણ કરે છે કેવી રીતે ગાયોને બોલાવે છે, કયા વૃક્ષ નીચે ગોપ બાલકો સાથેની ક્રીડારત થાય છે. ક્યારે પરિશ્રમિત થઇ કોઇ સખાની ગોદમાં મસ્તક રાખીને પોઢે છે, કેવી રીતે વનના પુષ્પ પલ્લવોને પોતાની મસ્તક પરની પાઘડીના પેચમાં સજાવે છે. તૃષાર્ત થતાં યમુનાજલનું પાન પણ કેવી રીતે અંજલિથી કરે છે. ક્યારેક ક્યારેક મયુર અને વાનરોની સાથે નૃત્ય અથવા ક્રીડા કેવી રીતે કરે છે. વગેરે બધું વ્રજભક્તોને અલૌકિક સામર્થ્યને લઇને વ્રજમાં બેઠા બેઠા જ દેખાઇ જતું હતું.

અલૌકિક સામર્થ્ય :

આમ અલૌકિક સામર્થ્ય વિકાસ પામતા ભગવાનની સેવા અને કથામાં દેશકાળ દ્રવ્ય વગેરેના બંધન રહેતાં નથી. સ્વયં ભગવાન પણ ભક્તના નેત્રની સામે પધારે કે નેત્રથી દૂર પધારે, ભક્ત પોતાને આંતરિક દ્રષ્ટિના સામર્થ્યથી હંમેશા ભગવાનની નજીક હોવાનો અનુભવ કરતો રહે છે. તેને માટે સંયોગ અને વિયોગની વિભાજક રેખા મટી જાય છે. ભક્તને વિયોગમાં ભગવદ્સંયોગની અનુભૂતિ થવા લાગે છે.

સેવાના અવસર કે અનવસર બંનેમાં ભક્તનું મન ભગવાનમાં એટલું તલ્લીન રહે છે કે માનસી સેવા ચાલતી રહે છે.

પ્રિયતમ પણ પરમાત્મા છે અને પ્રેમ પણ પરમાત્મા છે !

આવી ઉત્કૃષ્ટ અવસ્થામાં ભક્તની ભાવાનુભૂતિની તીવ્રતાના

કારણે તેના બધા મનોરથો પરિપૂર્ણ થાય છે. ભક્તના ભાવ અને વિભાવ અથવા ભગવદ્પ્રેમ અને પ્રિયતમ ભગવાન એક જ તત્ત્વના બે પાસા છે. રસખાન કહે છે :

પ્રેમ હરિ કો રૂપ હૈ, ત્યોં હરિ પ્રેમ સરૂપ ।
એક હોઈ વ્યા લસે, જ્યોં સુરજ અરુ ધુપ ।।

જ્યારે ભગવાન વિભાવના રૂપે અર્થાત પ્રિયતમના રૂપે ભક્તોના નેત્રોની સન્મુખ દર્શન ન આપે અથવા ભક્તના હૃદયમાં ભાવના રૂપમાં ભીતર જ આંતર રમણ ચાલતું રહે ત્યારે આ બંને અનુભૂતિ ભગવદ અનુભૂતિ જ છે. આંતર રમણમાં પ્રાપ્ત થતી ભગવાનની સ્વરૂપાનુભૂતિ અથવા લીલાનુભૂતિ હંમેશા ભક્તના ભાવમય મનોરથોને અનુરૂપ હોય છે. તેથી આવી અવસ્થામાં ભગાવન હંમેશા ભક્તને આધિન થઈ જાય છે!

સ્વામી સેવક ભાવ સ્નેહમૂલક છે, ભયમૂલક નથી :

ભક્ત અને ભગવાનની વચ્ચે એક વિલક્ષણ સંબંધ વિકાસ પામે છે, સ્વામી સ્વામી જ રહેવા છતાં સેવકને આધિન બને છે. જ્યારે સેવક સેવક જ રહે છે પરંતુ તે સ્વાધીન બને છે ! તેથી મહાપ્રભુજી કહે છે, ‘કૃષ્ણાધીનાસ્તુ મર્યાદા સ્વાધીના પુષ્ટિરુચ્યતે’

પુષ્ટિમાર્ગે હરેર્દાસ્યં ધર્મ

શ્રીમહાપ્રભુજી આ જ દાસ્યભાવનું નિરૂપણ ‘ષોડશ ગ્રંથ’ અંતર્ગત ચતુઃશ્લોકીના પ્રથમ શ્લોકમાં કરે છે.

પુષ્ટિમાર્ગીય ધર્મનું સ્વરૂપ

સર્વદા સર્વભાવને ભજનીયો વ્રજાધિપઃ ।
સ્વસ્યાયમેવ ધર્મો હિ નાન્યઃ ક્વાપિ કદાચન ।।૧।।

અન્વયાર્થ : સર્વદા = પ્રત્યેક સમયમાં, **સર્વભાવેન** = બધા ભાવ સહિત, **ભજનીયઃ** = આપણા માટે ભજનીય, **વ્રજાધિપ** = નિઃસાધન વ્રજભક્તોના સ્વામી શ્રીકૃષ્ણ જ છે, **સ્વસ્ય** = આપણો તો, **ધર્મ** = કર્તવ્ય, **અયમેવ** = આ જ છે, **અન્યઃ** = વ્રજાધિપના સિવાય અન્ય કોઈ કર્મ, **ક્વાપિ** = ક્યાંય પણ, **કદાચન** = ક્યારેય પણ આપણા માટે ધર્મ નથી. ।।૧।।

સદા/સર્વભાવ (બધા જ ભાવ, કોઈપણ ભાવ, પૂર્ણભાવ, ભગવદરુચિ, સર્વાત્મભાવ) વ્રજાધિપ/ભજનનો ઉપદેશ છે, આદેશ નહીં, નાન્યઃ ક્વાપિ કદાચન/એકાન્તભક્તિ અને અનન્યાશ્રય/મનનીય ભાવના.

***

સર્વદા

વ્રજાધિપનું ભજન આપણે સર્વદા કરવું જોઈએ. ‘સર્વદા’નો અર્થ થાય છે બધા સમયે, બધા સમયનો અર્થ પ્રતિ દિવસ પણ થઈ શકે છે અને પ્રતિક્ષણ પણ. હવે પ્રતિ દિવસ તો કોઈક રીતે થોડો ઘણો સમય કાઢીને ભજન કરવું શકય છે, પરન્તુ પ્રતિક્ષણ ભજનની વાત તો સર્વથા અશકય લાગે છે. પરંતુ અહીં તે સમજી લેવું આવશ્યક છે કે ભજન કોઈ કર્મકાંડ તો છે નહીં કે કોઈ નિશ્ચિત સમય પર કરી લીધું તો પુણ્યભાવ થઈ જશે અને પછી આખો દિવસ રજા! શ્રીમહાપ્રભુજીના મતમાં ભજન એક જીવનપ્રણાલી છે.

શ્રીમહાપ્રભુજીના અનુસાર ભગવદ્ ભજન નિજગૃહમાં કરવું જોઈએ, કોઈ સાર્વજનિક મંદિરમાં નહીં.

ગાયો છે :

બૈન વહી ઉનકો ગુન ગાઈ,
ઓ કાન વહી ઉન બૈન સોં સાની.
હાથવહી ઉન ગાત પરૈ,
અરુ પાયં વહી જુ વહી અનુજાની.
જાન વહી ઉન પ્રાન કે સંગ,
ઔ માન વહી જુ કરે મનમાની.
ત્યોં ‘રસખાનિ’ વહી રસખાનિ,
જુ હૈ રસખાનિ સો હૈ રસખાનિ.

આવી રસાત્મિકા અવસ્થાની સાથે ચિત્તનું ભગવાનમાં તલ્લીન-નિરુદ્ધ થઈ જવું, સર્વભાવની સાથે સેવાનું એક સ્પૃહણીયતમ સ્વરૂપ છે.

(૫) સર્વાત્મભાવની સાથે ભગવદ્‌ભજન થઈ શકવું પણ સર્વભાવની સાથે ભજનનું એક તાત્પર્ય હોઈ શકે છે. સર્વાત્મભાવ જીવાત્માની ચેતનામાં ચરમ અવસ્થાની ઉપલબ્ધિ છે.

જ્ઞાનમાર્ગમાં જ્ઞાનીના જ્ઞાનનો વિકાસ સર્વાત્મભાવ સુધી જ સંભવ છે. જો સર્વાત્મભાવથી એક ડગલું પણ આગળ ભરી દીધું તો જ્ઞાની જ્ઞાની નહીં રહીને અક્ષરબ્રહ્મમાં લીન થઈ જશે ! આખું જગત બ્રહ્મના નામ રૂપોની વિવિધતાનો વિસ્તાર છે. આપણને નામ-રૂપનો અનુભવ તો થાય છે પરંતુ તે પરમતત્ત્વ જેના આ અનન્તકોટિ નામ-રૂપ છે, તે અનુભૂત નથી થતાં. નામ અને રૂપના પડદામાં જ પરમતત્ત્વ સંતાયેલો રહે છે. જ્ઞાનમાર્ગમાં સર્વાત્મભાવની અવસ્થામાં જ્ઞાનના વિકસિત થવાનો અર્થ છે, આ નામ-રૂપોના દ્વૈતમાં તે પરમતત્ત્વના અદ્વૈતની અનુભૂતિ. સર્વ નામ-રૂપોમાં તે આત્મા પરમાત્માના ભાવ વિદ્યમાન હોવાની અનુભૂતિ. બસ, આ અનુભૂતિથી એક ડગલું જ્ઞાની આગળ વધ્યો તો જ્ઞાની મુક્ત થઈ જશે!

ભક્તિમાર્ગમાં પણ સર્વાત્મભાવ ભક્તિનો ચરમ વિકાસ છે. તેનાથી એક ડગલું જો આગળ વધવામાં આવે તો ગડબડ થઈ જશે! ક્યાંક

ભગવત્સેવા કરનારા ભક્તના બધા વ્યવહાર ઊંઘવું-જાગવું કમાવું ખાવું અથવા સ્નેહ ઉપેક્ષા આદિ ભગવદ્‌ભાવથી પ્રેરિત તથા ભગવત્સેવાના અંગભૂત હોવાથી ભગવત્સેવારૂપ જ હોય છે.

આ અર્થમાં સેવાનું અનુષ્ઠાન સર્વદા શક્ય છે.

સર્વભાવ

સર્વભાવથી વ્રજાધિપનું ભજન કરવું જોઈએ. ‘સર્વભાવ’ શબ્દના ઘણા અર્થ થઈ શકે છે.

(૧) **બધા ભાવ**
(૨) **કોઈ પણ ભાવ**
(૩) **પૂર્ણ ભાવ**
(૪) **સર્વ-બધી ઈન્દ્રિયોની ભાવ-ભગવાનમાં રૂચિ**

(૧) પોતાના માતા-પિતા બન્ધુ-બાન્ધવ ધન-વિદ્યા કીર્તિ-સુખ વગેરે બધું કાંઈ ભગવાન જ છે, એવા અનન્ય ભાવ ભગવાનમાં રાખતાં રાખતાં તેમની સેવા કરવી જોઈએ. આ સર્વભાવસહિત ભજન કહેવાય છે. રાસના પ્રારંભમાં આ ભાવ વ્રજભક્તોનો ભગવાનની સન્મુખ પ્રકટ થઈ ગયો હતો. ભગવાન ગોપિકાઓને સમજાવી રહ્યા હતા કે તેઓએ પુનઃ પોતપોતાના ઘેર પાછુ વળી જવું જોઈએ. કારણ કે સ્ત્રીઓનો સ્વધર્મ પોતાના પતિ-સન્તતિ તથા બન્ધુ-બાન્ધવોનું અનુવર્તન છે. પરંતુ ગોપિકાઓએ વિનમ્ર પ્રતિવાદ કર્યો.

યત્પત્યયત્યસુહૃદામનુવૃત્તિરંગ સ્ત્રીણાં સ્વધર્મ ઈતિ
ધર્મવિદા ત્વયોક્તમ્ । અસ્ત્વેવમેત્તદુપદેશપદે ત્વયીશે
પ્રેષ્ઠો ભવાંસ્તુનુભૃતાં કિલ બન્ધુરાત્મા ॥

અર્થ : પોતાના પતિ પુત્ર બાન્ધવોનું અનુવર્તન સ્ત્રીઓ માટે સ્વધર્મ હોય છે એવો ઉપદેશ જે આપ કરી રહ્યા છો તે અમને શિરોધાર્ય છે. કારણ કે અમારા માટે તો સર્વ કાંઈ આપ જ છો. અમારા પ્રિયતમ

બધા દેહધારીઓના આત્મા બન્ધુ, બાન્ધવ સર્વ કાંઇ આપ છો. ત્યારે આપણે છોડીને ક્યાં જઈએ?

ગોપીઓના સર્વભાવનું આ સ્વરૂપ હતું કે કેવળ શ્રીકૃષ્ણ જ તેઓના માટે સર્વસ્વ હતા.

(૨) પોતાના હૃદયમાં આરૂઢ કોઈ પણ એક ભાવની સાથે ભજન કરવું જોઈએ. ઉદાહરણતયા હૃદય વાત્સલ્યભાવના રંગથી રંગાયેલું હોય તો બાલકૃષ્ણની વાત્સલ્ય ભાવાત્મિકા સેવા કરવી જોઈએ. મધુરભાવ જો હૃદયમાં લહેરાતો હોય તો મદનમોહનને પોતાનો પ્રિયતમ માનીને પણ ભજન કરી શકાય છે. હૃદયમાં દાસ્યભાવોચિત દૈન્ય હોય તો ગોકુલાધીશને પોતાના સ્વામી બનાવી સેવકભાવથી પણ સેવા કરી શકાય છે. હૃદયમાં શિષ્યભાવ ભરાયેલો હોય તો જગદ્‌ગુરુ શ્રીકૃષ્ણની આચાર્યભાવથી પણ સેવા આપણે શિષ્યના રૂપમાં કરી શકીએ છીએ.

વિના કોઈપણ ભાવથી, સેવાની કેવળ બાહ્ય ક્રિયા સમ્પન્ન કરવાના બદલે, કોઈપણ એક ભાવની સાથે ભગવત્સેવા કરવાનો એક પોતાનો અલગ આનંદ છે!

(૩) હું અને મારાથી સમ્બન્ધિત બધું કાંઈ ભગવાનનું છે, એવો સર્વાત્મના આત્મસમર્પણનો ભાવ 'પૂર્ણભાવ' કહેવાય છે.

બધું કાંઇ જ્યારે ભગવાનને સમર્પિત કર્યું હોય તો પોતાની અહન્તા અને મમતાથી જોડાયેલી બધી વાતોનો ભગવત્કાર્યમાં વિનિયોગ પણ હોવો જોઈએ. બ્રહ્મસમ્બન્ધની દીક્ષામાં આ પૂર્ણભાવના ઉદ્બોધનનો પ્રયાસ છે.

સર્વપ્રથમ વિરહની સહાનુભૂતિમાં જ્યારે ભક્તિ સર્વાત્મભાવમાં વિકસીત થઈ જાય છે તો એવા પૂર્ણભાવની સાથે ભગવત્સેવા કરવી જોઈએ.

(૪) સર્વ-બધી ઈન્દ્રિયોનો ભાવ-ભગવાનમાં રૂચિ રાખતા ભગવત્સેવા કરવી, પુષ્ટિમાર્ગમાં ભક્તિયોગની સિદ્ધિ અર્થાત્ 'નિરોધ'

કહેવાય છે.

આંખોની ભગવદ્ દર્શનમાં રૂચિ, કાનોની ભગવત્કથાના શ્રવણમાં રૂચિ, વાણી દ્વારા ભગવદ્ ગુણાનુવાદોના કીર્તનમાં રૂચિ, રસનાની ભગવત્પ્રસાદના જ આસ્વાદનમાં રૂચિ, નાસિકાના ભગવત્પ્રસાદી તુલસી પુષ્પાદિની સુગન્ધ-ગ્રહણમાં રૂચિ, હાથ દ્વારા ભગવત્કાર્યને સમ્પન્ન કરવાની રૂચિ, પગ વડે ભગવત્કાર્યાર્થ ગતિશીલ રહેવાથી રૂચિ, પાયુ વડે ભગવત્સેવોચિત શરીરને શુદ્ધ બનાવી રાખવાની રૂચિ, ઉપસ્થ વડે ભગવત્સેવાર્થ સહયોગી સન્તતિ પ્રાપ્ત કરવાની રૂચિ, ત્વચા વડે ભગવત્સ્વરૂપના સ્પર્શના આલ્હાદની રૂચિ, મન વડે ભગવત્સ્વરૂપની ભાવનામાં રૂચિ, બુદ્ધિથી ભગવદ્ વિષયક નિશ્ચય સંશય વિપર્યાસ સ્મૃતિ અને સ્વપ્નોની અનુભૂતિઓમાં ખોવાઈ રહેવાની રૂચિ, અહંકાર વડે 'દાસોહમ્' વાળી અસ્મિતાને નિભાવી રાખવાની રૂચિ, ચિત્તમાં ભગવદ્ એકતાનતાને નિરંતર જાળવી રાખવાની રૂચિની સાથે જ્યારે આપણે ભગવત્સેવામાં તત્પર થઈ જઈએ છીએ તો શ્રીમહાપ્રભુજીનું કહેવું છે કે આ અવસ્થાથી વધીને ન તો કોઈ મંત્રસાધના શ્રેષ્ઠ છે, ન કોઈ સ્તોત્રપાઠ શ્રેષ્ઠ છે, ન કોઈ વિદ્યા શ્રેષ્ઠ છે અને ન કોઈ તીર્થયાત્રા જ આવી ભગવત્સેવાથી શ્રેષ્ઠ હોઈ શકે છે. શ્રીમહાપ્રભુજી કહે છે :

હરિમૂર્તિ સદા ધ્યેયા સંકલ્પાદપિ તત્ર હિ ।
દર્શનં સ્પર્શનં સ્પષ્ટં તથા કૃતિગતી સદા ।।
શ્રવણં કીર્તનં સ્પષ્ટં પુત્રે કૃષ્ણપ્રિયે રતિઃ ।
પાયોર્મલાંશત્યાગેન શેષભાગં તનૌ નયેત્ ।।
યસ્ય વા ભગવત્કાર્યં યદા સ્પષ્ટં ન દશ્યતે ।
તદા વિનિગ્રહસ્તસ્ય કર્તવ્ય ઈતિ નિશ્ચયઃ ।।
નાતઃ પરતરો મન્ત્રો નાતઃ પરતરઃ સ્તવઃ ।
નાતઃ પરતરા વિદ્યા તીર્થં નાતઃ પરાત્મરમ્ ।।

(નિરોધ લક્ષણ)

ભક્ત કવિ રસખાને પણ આ આશયનો એક મનોહર રસિયો

આવશ્યકતા નથી રહી જતી. કારણકે ત્યારે તો બધી ઇન્દ્રિયોને ભગવાનના પરમાનંદની અનુભૂતિનું વ્યસન જ થઈ જાય છે.

વ્રજાધિપ

સર્વદા સર્વભાવની સાથે વ્રજાધિપનું ભજન કરવું જોઈએ. અહીં 'વ્રજાધિપ' પદ પર સ્વરભાર સર્વાધિક છે.

શુદ્ધાદ્વૈત દર્શનના દષ્ટિકોણથી જોવામાં આવે તો આ જગતના બધા જડ અથવા ચેતન રૂપ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના નિજ આનંદની અભિવ્યક્તિ માટે, લીલાર્થ પરિગ્રહીત રૂપ છે. તેથી વિભિન્ન દેવતાઓના રૂપોની વાત તો દૂરની છે - આ જગતમાં અધમથી અધમ યોનિમાં પ્રકટ થયેલ રૂપ પણ ભગવાનના જ રૂપ છે.

આ સિદ્ધાંતદષ્ટિ કિન્તુ જ્ઞાનસાધનાના અંતિમ સોપાન પર જે માન્યતાથી ઉપર ઊઠીને અનુભૂતિમાં પર્યવસિત થઈ શકે છે.

અપરોક્ષ બ્રહ્માનુભૂતિના સિદ્ધ થવાથી પહેલાં માખી, મચ્છર, વિંછી, માંકડ, સુવર, કૂતરામાં અથવા માનવયોનિમાં પણ જન્મેલા ચોર લેભાગુ અથવા હત્યારા વ્યક્તિમાં, બ્રહ્મભાવના કરીને તેમનું ભજન એક વિચિત્ર નાટકીય વ્યવહાર જ લાગશે ! જ્યાં સુધી પોતાના ચિત્તમાં ઊંચ-નીચ, સદસદ્ અથવા ગ્રાહ્ય ત્યાજ્યનો ભેદ ભાસિત થાય છે ત્યાં સુધી મોટાઓનું સન્માન કરવું જ પડે છે. નાનાઓ પર કૃપાભાવ રાખવો જ પડે છે. આ રીતે સમાજના સજ્જન હોવાથી આપણે પણ સૌજન્ય રાખવું જ પડે છે. દુર્જનની સાથે દ્વેષ અથવા ઉપેક્ષાનો ભાવ રાખવો જ પડે છે. વ્યવહારમાં અદ્વૈત, સંસારી પુરુષ નથી આચરી શકતો. મહાજ્ઞાની અથવા જીવન્મુક્તની વાત જ અલગ છે !

આ જ રીતે પુષ્ટિભક્તિના ભવનની નીચે પાયામાં શુદ્ધાદ્વૈત બ્રહ્મવાદ સંતાયેલો છે. પરંતુ ભવનમાં દ્વૈતવાદની કેટલીક પોતાની ભીતો પણ છે જ. ઐચ્છિક દ્વૈતની આ ચાર ભીંતોની અંદર જ ભક્તિનો ભાવ અખંડિત રહી શકે છે. તેથી પુષ્ટિભક્તિના ભવનના બાહ્ય બેઠકરૂમ

ભક્ત મુક્ત ન થઈ જાય! આની સાવધાની ભક્તિમાં અત્યાવશ્યક હોય છે. કારણ કે ભક્તિરસનો આસ્વાદ ભૂતલ પર જેટલો રોચક છે તેટલો મુક્તિના ધરાતલ પર નહીં ! તેથી ભક્તિમાર્ગમાં પણ સર્વાત્મભાવ ભક્તિની સીમા છે.

ભક્તિમાં (૧) માહાત્મ્યજ્ઞાન (૨) સુદઢ સર્વતોધિક સ્નેહ આ બે પૂર્વોત્તર અવસ્થાઓ છે. દ્વિતીય અવસ્થામાં સ્નેહની પુનઃ બે રીતે અનુભૂતિ થાય છે.

(ક) જ્યારે જીવાત્માને પોતાના સ્નેહની તીવ્રતાને કારણે પરમાત્માના વિરહની અનુભૂતિ થાય છે.

(ખ) જ્યારે જીવાત્માને પોતાના સ્નેહની સફળતાના કારણે પરમાત્માના મધુર સંયોગની અનુભૂતિ થાય છે.

આ બન્નેય અવસ્થાઓમાં ભક્તિનો સર્વાત્મભાવના રૂપમાં વિકાસ સમ્ભવ છે. આસક્તિભ્રમન્યાયથી ભક્તને બધી વસ્તુઓ અને વ્યક્તિઓમાં પોતાના ભજનીય સ્વરૂપની પ્રેમમયી ભ્રાન્તિ થવા લાગી જાય છે.

કેટલીક ભ્રાન્તિઓ અજ્ઞાન-અન્ધકાર અથવા સાદશ્ય જેવા કારણોને લઈને હોય છે. જેવી રીતે સીપ પર ચાંદીની ભ્રાન્તિ, સીપને અંધકારવશ ન ઓળખી શકવાને કારણે થાય છે તથા સીપ અને ચાંદીની એક જેવી ચમકના કારણે હોય છે, પરંતુ એક પ્રતીક્ષારત પ્રેમિકાને પ્રત્યેક અવાજમાં પોતાના પ્રિયતમના પગલાંની ભ્રાન્તિ કેવળ અતિશય આસક્તિના કારણે જ થાય છે. જ્ઞાનમાં ભ્રાન્તિ એક રૂકાવટ છે પરંતુ પ્રેમમાં પ્રિયતમની ભ્રાન્તિ પ્રેમનો સાચો પરિપાક છે !

લૌકિક પ્રેમિકા અથવા પ્રિયતમ કોઈ દેશકાળમાં ઉપસ્થિત અથવા અનુપસ્થિત હોય છે. પરમાત્મા પરંતુ કોઈ પણ દેશ અથવા કોઈ પણ કાળમાં અનુપસ્થિત નથી રહેતો. વ્યાપક અને નિત્ય હોવાને કારણે. તેથી કોઈ વસ્તુના દેશકાળમાં અનુપસ્થિત હોવાથી તે વસ્તુની પ્રતિતી પણ

'ભ્રાન્તિ' કહેવાય છે. આ ભ્રાન્તિની પરિભાષા કિન્તુ આસક્તિભ્રમની જેમ જ થતી પરમાત્માની પ્રેમમયી પ્રતીતિ પર લાગુ નથી પડતી. પરમાત્માના સર્વત્ર વિદ્યમાન હોવાના કારણે.

આ સર્વાત્મભાવની અનુભૂતિના વિવિધ રૂપ ઉપનિષદમાં ખૂબ જ રોચક શબ્દોમાં વર્ણિત થયા છે.

> **સ એવાધસ્તાત્સ ઉપરિષ્ટાત્સ પશ્ચાત્સ પુરસ્તાત્ । સ દક્ષિણતઃ સ ઉત્તરતઃ સ એવેદં સર્વમિતિ ।। અથાતોહંકારાદેશઃ અહમેવાધસ્તાદહમ, પરિષ્ટાદહં પશ્ચાદહં પશ્ચાદહં પુરસ્તાદ । અહં દક્ષિણતોકહમુત્તરતોહમેવેદં સર્વમિતિ ।। અથાત આત્માદેશઃ આત્મૈવાધસ્તાદાત્મોપરિશિષ્ટાદાત્મા પશ્ચાદાત્મા પુરસાતાત્ । આત્મા દક્ષિણત આત્મોત્તરત આત્મૈવેદં સર્વમિતિ ।।**

પહેલાં અચાનક પરોક્ષ પ્રિયતમની ચારે બાજુ પ્રત્યક્ષ પ્રતિતી થવા લાગે છે, પછી લાગે છે કે પ્રિયતમ અહીં ક્યાં ? આ મને પોતાનો ભાવ જ ચારે બાજુ અંદરના બદલે બહાર દેખાવા લાગી ગયો છે. અન્તમાં કાંઇ સમજ નથી પડતી કે તે ચારે બાજુ દેખાઇ રહ્યો છે કે સ્વયં હું જ પોતાની ભાવના પ્રમાણે પોતાની જાતને ચારે બાજુ નિહારી રહ્યો છું. આત્માનુભૂતિમાં ભક્ત-ભગવાન પ્રિય-પ્રેમી જીવાત્મા-પરમાત્માની વચ્ચે એક વિલક્ષણ તાદાત્મ્યની પ્રેમપૂર્ણ પ્રતીતિ થવા લાગે છે તેથી જ નન્દદાસ કહે છે :

> **હૌ જાની પિયકે મિલે વિરહ અધિક સુખ હોય ।**
> **મિલતે મિલિયે એકસો વિરહે સબ જગ સોય ।।**

આવી વિલક્ષણ હોય છે સર્વાત્મભાવની અનુભૂતિ ! આ અનુભૂતિ પરંતુ માનસી સેવા સિદ્ધ થાય ત્યારે જ સેવામાં અંગભૂત બની શકે છ, અન્યથા નહીં.

બીજું સંયોગાનુભૂતિના પક્ષમાં પણ ભક્તિનો સર્વાત્મભાવમાં વિકાસ સંભવે છે.

સંયોગાનુભૂતિના રૂપમાં જ્યારે સર્વાત્મભાવ સિદ્ધ થઇ જાય છે તો પરમાત્માની અનુભૂતિ સર્વત્ર નહીં, કિન્તું સર્વ ઇન્દ્રિયો વડે એકી સાથે થવા લાગી જાય છે. આ સર્વાત્મભાવનું વર્ણન શ્રીમહાપ્રભુજીએ ભાગવતના વેણુ ગીત પ્રકરણની સુબોધિનીકારિકામાં કર્યું છે :

> **ભગવતા સહ સંલાપો દર્શનં મિલિતસ્ય ચ ।**
> **આશ્લેષઃસેવનં ચાપિ સ્પર્શશ્ચાપિ તથાવિધઃ ।।**
> **અધરામૃતપાનં ચ ભોગો રોમોદ્ગમસ્તથા ।**
> **તત્કૂજિતાનાં શ્રવણમાઘ્રાણં ચાપિ સર્વતઃ ।।**
> **તદન્તિગર્તિનિત્યમેવં તદ્ભાવનં સદા ।**
> **ઈદમેવન્દ્રિયવતાં ફલં મોક્ષોપિ નાન્યથા ।।**

આ કારિકાઓમાં બધી ઈન્દ્રિયો વડે મધુરાધિપતિની મધુર અનુભૂતિનું વર્ણન છે. 'સર્વભાવ'ના ચોથા અર્થમાં જે બધી ઈન્દ્રિયોની ભગવાનમાં રૂચિની વાત કહેવામાં આવી હતી ત્યાં એ ફક્ત રૂચિમાં સીમિત નથી રહી જતી, અપિતુ રૂચિથી આગળ વધીને પ્રેમ આસક્તિ વ્યસનમાં પરિપુષ્ટ થઇ જાય છે. અન્યથા તે જ સ્વરૂપ છે.

સર્વાત્મભાવના આ પ્રકારને 'અલૌકિક સામર્થ્ય' પણ કહેવામાં આવે છે. અહીં પહોંચ્યા પછી સેવા ફલરૂપા બની જાય છે. અલૌકિક સામર્થ્ય સિદ્ધ થઇ જવાથી ભક્ત ભગવાનમાં લીન થવામાંથી બચી જાય છે. કારણ કે ત્યારે તેની ભક્તિનું ક્યારેય મુક્તિમાં પર્યવસન નહીં થાય. જ્યાં સુધી તે ભૂતલ પર રહે છે. અલૌકિક સામર્થ્યવશ તે બધી ઈન્દ્રિયો વડે પરમાત્માની પ્રેમમયી અનુભૂતિ કરતો રહે છે. દેહત્યાગ પછી પણ તેને દિવ્ય ભગવદ્ ધામોમાં ક્યાંક સેવોપયોગી દિવ્ય દેહ જ મળે છે.

આ સર્વભાવ ભક્તિની સર્વોચ્ચ સ્તરની અનુભૂતિ છે. વસ્તુતઃ તો આવા સર્વભાવના સિદ્ધ થવાથી વ્રજાધિપના ભજનના ઉપદેશની પણ

આપણી અંદર વહી રહી છે અને જે સરિતાનો સાગર તે જ વ્રજાધિપ છે.

આ અર્થમાં વ્રજાધિપ આપણા ભજનીય છે, કોઇક લૌકિક ક્ષુદ્ર કામનાઓની પૂર્તિ માટે અથવા મોક્ષદાતાના રૂપમાં નહીં !

એકાન્ત ભક્તિ અને અનન્યાશ્રય

વિવાહ આદિ માંગલિક કાર્યોના પ્રારંભમાં વિઘ્નહર દેવતા ગણપતિ આદિની સ્તુતિ પૂજા પુષ્ટિમાર્ગમાં વર્જિત નથી. પરંતુ ગણપતિ પૂજન આપણે એ કારણે નથી કરતા કે આપણા વિઘ્નોને હરવાનું સામર્થ્ય આપણા ઈષ્ટદેવમાં નથી. વસ્તુતઃ વિઘ્નોને દૂર કરવા માટે ગણપતિ પૂજન અન્યાશ્રય જ છે. તો પણ ગણપતિપૂજન આપણે અવશ્ય કરવું જોઈએ, કારણ કે તે આ પ્રસંગમાં એવા કર્મોના અંગત્વને શાસ્ત્રમાં અનિવાર્યતયા વિહિત છે. એવી સ્પષ્ટ ધારણા અથવા ભાવનાની સાથે ગણપતિપૂજન કરવાથી અન્યાશ્રય દોષ નથી લાગતો.

પોતાના ઈષ્ટદેવનું પૂજન વિઘ્નવારણની ભાવનાથી કરવું ઉચિત છે કે નહીં ?

આ વિષયમાં શ્રીમહાપ્રભુજીનો સિદ્ધાંત બિલકુલ સ્પષ્ટ છે કે સર્વથા નહીં, કારણ કે આવી ક્ષુદ્ર મનોકામનાઓની સાથે પોતાના ભજનીયને જોડવા પોતાના પુષ્ટિમાર્ગીય વિવેક અને ધૈર્યથી વિચલિત થવા જેવી વાત છે. વિઘ્નવારણની કામનાથી ગણપતિ પૂજન કરવું જેવી રીતે આપણને ભગવદાશ્રયથી ભ્રષ્ટ કરે છે ઠીક તેવી જ રીતે એવી કામનાથી પોતાના ઈષ્ટદેવનું પૂજન કરવું આપણને વિવકે અને ધૈર્યથી ભ્રષ્ટ કરે છે.

શ્રીમહાપ્રભુજીની દઢતર ધારણા છે કે પોતાના આરાધ્યનું ભજન (અથવા શાસ્ત્રમાં અનિવાર્યતયા વિહિત હોય તો અન્યદેવોના અર્ચન આદિ પણ) આપણે નિષ્કામભાવથી કરવા જોઈએ. અન્યથા આપણી ભક્તિ પુષ્ટિભક્તિ નહીં રહી જાય, મર્યાદા ભક્તિ બની જશે. ગણપતિ આદિ કોઈ પણ અન્ય દેવનું પૂજન કેવળ શાસ્ત્રવિહિત હોવાના કારણે જ આપણે કરવું જોઈએ. આ પુષ્ટિમાર્ગીય વિવેક છે. એમ રોજી રોટી કમાવવા માટે

(ડ્રોઈંગરૂમ)માં ન કેવળ કોઈપણ દેવરૂપના પ્રતિ પરંત પ્રત્યેક જયેષ્ઠ વ્યક્તિના પ્રતિ આપણે આદરભાવ રાખવો જોઈએ. જ્યાં સુધી પુષ્ટિભક્તિના અન્તઃપ્રકોષ્ઠ (અથવા ભજનપ્રકોષ્ઠ) નો સવાલ છે ત્યાં વ્રજાધિપ સિવાય બીજા કોઈ દેવરૂપને પધરાવી નથી શકાતા. આદર બધાનો કરવો જોઈએ. પરંતુ ભજન તો કેવળ પોતાના ઈષ્ટદેવનું જ. પુષ્ટિમાર્ગમાં ઈષ્ટદેવ ભજનીય કેવળ વ્રજાધિપ જ હોય છે.

ભગવત્કથાના જ્યાં સુધી શ્રવણ-પઠન-સ્મરણનો પ્રશ્ન છે તે પ્રસ્થાન ચતુષ્ટયી (વેદ, ગીતા, બ્રહ્મસૂત્ર અને ભાગવત) માં વર્ણિત કોઈપણ લીલાનું કરી શકાય છે. ભગવાનની દશવિધ લીલા ભાગવતમાં વર્ણિત થઈ શકે છે. અનેક અવતારોના ઉપાખ્યાનોની સાથે આમનું પઠન-મનન પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્ત કરે જ છે. સેવામાં કિન્તુ ભક્તિયોગના કેટલાંક મધુર અથવા કઠોર પ્રતિબંધ છે, ચિત્તને ભગવદ્એકતાન બનાવવા માટે સેવામાં ભજનીય રૂપની કેવળ વ્રજાધિપનું સ્વરૂપ જ પધરાવાય છે.

કૃષ્ણસેવા આપણે વ્રજભક્તોના નિઃસાધન ભાવની ભાવના કરતાં કરતાં કરવી છે. તેથી નિઃસાધનભાવથી કરવામાં આવનારા ભજનમાં ભગવાનનું વ્રજાધિપસ્વરૂપ જ ભજનીયતમ છે. નિઃસાધન વ્રજમાં ભગવાને જે લીલાઓ કરી હતી તેમની ભાવના જે રીતે શકય થઈ શકે સેવાનો ક્રિયાપક્ષ તેવો જ ઘડવામાં આવ્યો છે સેવાના દૈનિકક્રમ, ઋતુક્રમ તથા ઉત્સવક્રમમાં પણ વ્રજમાં જાણે કે આપણે ભગવાનની સાથે જીવી રહ્યા છીએ. તેવું સ્વરૂપ સેવાનું ઘડવામાં આવ્યું છે. આવી સ્થિતિમાં કૃષ્ણનું જે સ્વરૂપ અન્યત્ર (મથુરા અથવા દ્વારિકા અથવા ગોલોક આદિમાં વર્ણિત થયું) છે તેવા સ્વરૂપની સ્વરૂપભાવના, લીલા-ભાવના, ભાવભાવના અથવા સેવાભાવના કરવી એક રસાભાસ જેવી સ્થિતિ થશે. ચિત્તની ભક્તિમય એકતાનતામાં એવો રસાભાસ રૂકાવટ ઉત્પન્ન કરે છે.

પુષ્ટિમાર્ગની અન્તર્ગત જેમ ભક્તિમાર્ગ છે તેમજ પ્રપત્તિમાર્ગની પણ એક સરણી છે, પ્રમુખતયા જેનું ગીતામાં પ્રતિપાદન થયું છે. આ પ્રપત્તિમાં જેમ અનન્યાશ્રયની મહત્તા છે તેવી જ રીતે ભક્તિમાં

અનન્યાસક્તિની મહત્તા છે.

શ્રીકૃષ્ણ ચાહે વ્રજમાં હોય, મથુરામાં હોય, દ્વારકામાં હોય અથવા અન્યત્ર ક્યાંય પણ હોય તે ક્ષરપુરુષથી અતીત અને અક્ષરપુરુષથી ઉત્તમ જ હોય છે. શ્રીકૃષ્ણ સર્વત્ર સર્વથા પુરુષોત્તમ જ હોય છે, પરંતુ જેવું પુષ્ટિસ્વરૂપ પોતાનું શ્રીકૃષ્ણે વ્રજમાં પ્રકટ કર્યું તે અન્યત્ર દુર્લભ છે. તેથી પુષ્ટિમાર્ગીય સેવાપ્રણાલીમાં વ્રજભક્તોની ભાવનાને અનુરૂપ વ્રજાધિપના રૂપમાં કૃષ્ણભક્તિની અનિવાર્યતા છે. અન્યથા ભજનીય સ્વરૂપ અને ભજનના સ્વરૂપમાં વિસંવાદિતા ઊભી થઈ જશે.

પ્રપત્તિ માટે શ્રીકૃષ્ણના બધા રૂપોમાં આશ્રય બનાવી શકાય છે : શ્રીકૃષ્ણના વ્રજસ્થિત રૂપને, મથુરાસ્થિત રૂપને, દ્વારિકાસ્થિત રૂપને, વ્યાપિવૈકુંઠ સ્થિત રૂપને, અન્તર્યામી નારાયણરૂપને પણ, કેમકે આ બધા રૂપોમાં પણ શ્રીકૃષ્ણની પુરુષોત્તમતા અતિરોહિત રહે છે. તેથી અન્યાશ્રયનો દોષ ઉત્પન્ન નથી થતો.

પુષ્ટિમાર્ગના અન્તર્ગત તન્ત્રાગમોમાં પ્રતિપાદિત પૂજાવિધિ પણ માન્ય કરવામાં આવી છે. આના અન્તર્ગત ભગવાનના ચાર અવતારો રામ, વામન, નૃસિંહ અને બલરામને પુષ્ટિઅવતારોના રૂપમાં માન્ય કરવામાં આવ્યા હોવાના કારણે ભક્તિમાર્ગીય પૂજાવિધિમાં તેમની પૂજા તેમની જયન્તિઓ પર માન્ય થઈ જ છે.

શુદ્ધાદ્વૈતના દાર્શનિક સિદ્ધાંતો અનુસાર જ્ઞાનમાર્ગીય સાધનામાં અક્ષરબ્રહ્મની અવ્યકત ઉપાસનાની જેમ અન્ય પણ વ્યકત પ્રતીકોપાસનાઓ, જે ઉપનિષદમાં સમજાવામાં આવી છે, કરી શકાય છે. પરંતુ શ્રીમહાપ્રભુજી અનુસાર પુષ્ટિમાર્ગમાં આમને અનાવશ્યક તથા ભક્તિ અને પ્રપત્તિના ભાવોમાં વ્યર્થ કાલક્ષેપ માનવામાં આવી છે.

શ્રીમહાપ્રભુજી અનુસાર આ રીતે કર્મમાર્ગ અન્તર્ગત જે કર્મો શ્રુતિ વિહિત છે. નિત્યકર્મના રૂપમાં તેમનામાં જો અન્ય દેવતાઓની સ્તુતિ પૂજા આદિને કર્તવ્ય કહેવામાં આવ્યા હોય તો તે અનુષ્ઠેય જ હોય છે.

કામ્યકર્મોમાં જ અન્ય દેવાર્ચન અન્યાશ્રય માનવામાં આવ્યું છે. નિત્યકર્મ અથવા નૈમિતિક કર્મ, જેમને ન કરવાથી પ્રત્યવાય થાય છે, તેમના અનુષ્ઠાનના અન્તર્ગત અન્ય દેવ, ૠષિ, પિતર, ગ્રહ અથવા ભૂત મનુષ્ય પશુ પક્ષી આદિ કોઈની પણ સ્તુતિ અથવા પૂજનમાં અન્યાશ્રય નથી થતો. તેથી પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તિ અથવા પ્રપત્તિમાં આમને બાધક નથી માનવામાં આવ્યો.

શાસ્ત્રવિહિત હોવાથી અગ્નિહોત્ર દશપૂર્ણમાસ, ચાતુર્માસ, પશુ અને સોમયાગ જેવા શ્રોતકર્મમાં અન્યાર્ચન અન્યાશ્રય નથી. આ રીતે ગર્ભાધાન આદિ ષોડશ સંસ્કારોના અન્તર્ગત અથવા સંધ્યોપાસનાની અન્તર્ગત અથવા શ્રાદ્ધાદિકર્મોના અન્તર્ગત અન્યદેવાર્ચન અન્યાશ્રય નથી માનવામાં આવ્યું, કારણ કે આ બધા કર્મ શાસ્ત્રદ્રષ્ટિથી અનિવાર્ય માનવામાં આવ્યા છે. આ રીતે વર્ણ આશ્રમધર્મના અન્તર્ગત જેમને શ્રોતકર્મોનો અધિકાર નથી, તેમના માટે જે તીર્થયાત્રા જન્મ્યા હોત તો આ માનવદેહમાં રહેલા રકતને પીવાનું-તેને ડંખ મારવાનું-અને નિર્જીવ પડેલો મળે તો તેમાંથી માંસ ખેંચી ખાવા સિવાય બીજું શું ઉત્તરદાયિત્વ આપણું હોઈ શકતું?

સ્ત્રી પુરુષ, બાળવૃદ્ધ, બ્રાહ્મણ આદિ વર્ણ અને આ રીતે બ્રહ્મચર્ય આદિ આશ્રમોના બધા કર્તવ્ય દેહાભિમાન મૂલક જ છે, આત્માની સાથે આ અભિમાનોની વાસ્તવિકતા એક કાકતાલીય સંયોગથી અધિક કાંઈ નથી.

આપણે બ્રાહ્મણ છીએ અથવા શુદ્ર છીએ, સ્ત્રી છીએ અથવા પુરુષ છીએ, યુવાન છીએ અથવા વૃદ્ધ, ગુજરાતી છીએ અથવા મરાઠી છીએ, ભારતીય છીએ અથવા યુરોપીયન છીએ, મનુષ્ય છીએ અથવા જાનવર છીએ એવા કોઈપણ દેહાભિમાનના કારણે વ્રજાધિપના ભજનને ધર્મ નથી માનવામાં આવ્યો. વ્રજાધિપનું ભજન આપણો ધર્મ છે કારણ કે તે અંશી છે અને આપણે તેના અંશ છીએ. કારણ કે દરેક અંશનું પોતાના અંશી તરફ એક સહજ આકર્ષણ રહે જ છે. એક નિરૂપધિ પ્રેમની સરિતા

કેમ ન કરવામાં આવવો જોઈએ? ધર્મના પ્રચાર પ્રસારમાં કોઈ ખરાબી નથી. પરંતુ તે પ્રચાર પ્રસારના પ્રકારમાં ધર્મોચિત ગરિમા તો હોવી જોઈએ. (ધર્મ, અર્થ, કામ, મોક્ષ)ના રૂપમાં પ્રાચીન ઋષિ મહર્ષિઓએ ધર્મ અને મોક્ષના કોષ્ઠક (બ્રેકેટ) માં અર્થ અને કામને સિદ્ધ કરવાની છૂટ આપી હતી. આપણે અર્થ અને કામના કોષ્ઠકમાં ધર્મ અને મોક્ષ (અર્થ, ધર્મ, મોક્ષ, કામ)ના અનુષ્ઠાનનો પાખંડ ઘડી લીધો છે. તેથી જ વર્તમાન યુગમાં ધર્મના પ્રચારમાં વ્યાપારિક વંચના અને સસ્તાપણું આવી ગયું છે.

'અર્થ'નો સાચો અર્થ :

ભગવદ્‌ભજન દ્વારા પરંતુ જો કોઇ પ્રકારનું અર્થોપાર્જન કરવું છે, અર્થાત્ કંઇ ધન કમાવવું છે તો તે ધન ભગવાન હરિ જ છે. 'અર્થો હરિરેવ હિ'

જ્યારે આપણે રાજમાર્ગો પર યાતાયાતની વ્યસ્ત પળોમાં ધર્મવિક્રયને આકર્ષક બનાવવા માટે ભગવદ્ ભાવનાનો અભિનય કરીને નાચીએ છીએ તો જેવી ધનની કમાણી થાય છે, તે અલૌકિક ધન શ્રી હરિ નથી હોતા પરંતુ ક્ષુદ્ર લૌકિક ધન જ હોય છે. તે અર્થોપાર્જન નહીં પરંતુ અનર્થોપાર્જન જ હોય છે.

શ્રેષ્ઠ અર્થોપાર્જન :

આપણે ત્યાં એક સુંદર પદ ગાવામાં આવે છે :

ધર્મ હી તે પાયો યહ ધન ધર્મ હી તે પાયો,
નીકે રાખ જશોદા મૈયા, નારાયણ ઘર આયો.
જા ધનકો જપ તપ મુનિ ખોજત, વેદહૂ પાર ન પાયો,
સો ધન ધરયો ક્ષીરસાગરમેં બ્રહ્મા જાય જગાયો.
જા ધન તે ગોકુલ સુખ લહિયત સગરે કાજ સંવારે,
સો ધન બારબાર ઉર અંતર પરમાનંદ વિચારે.

આ શ્રીહરિરૂપ ધન પોતાના ધર્મ અર્થાત્ ભગવદ્‌ભજનના

આપણે ધંધો અથવા નોકરી કરીએ છીએ એમાં જેમ અન્યાશ્રય નથી થતો. વિદ્યોપાર્જન કરતી વખતે જેવી રીતે વિદ્યાલયના અધ્યાપકને આદર આપવામાં અન્યાશ્રય નથી થતો. આ બધા લોક વ્યવહાર છે. આવી જ રીતે શાસ્ત્રીય વ્યવહારોને નિભાવવામાં પણ અન્યાશ્રય નથી થતો જ્યાં સુધી આપણી અંદરની ભાવના સ્પષ્ટ હોય કે આવા વ્યવહારો આપણે નિષ્કામભાવથી તથા શાસ્ત્રાજ્ઞાપરિપાલનના માટે જ કેવળ કરી રહ્યા છીએ.

લૌકિક અથવા શાસ્ત્રીય બધા કર્તવ્ય કોઇને કોઇ પ્રકારના અભિમાનવશ જ કર્તવ્ય બને છે. દેહાભિમાન રહેવાથી દેહસમ્બન્ધી કર્તવ્ય અનિવાર્ય બની જાય છે. આ રીતે શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપના અભિમાનવશ ભગવત્સેવા પણ આપણા માટે અનિવાર્ય આત્મધર્મ છે. તેથી જ શ્રીમહાપ્રભુજી કહે છે કે સર્વજ્ઞ સર્વભાવની સાથે વ્રજાધિપનું ભજન જ આપણે માટે સ્વધર્મ છે. આ વ્રજાધિપના ભજન સિવાય અન્ય કોઇપણ કર્મ કોઇપણ દેશ અથવા સમયમાં આપણો આત્મધર્મ નથી હોઇ શકતો.

મનનીય ભાવના

આ ભાવનું નિરૂપણ વૃત્રાસુર ચતુઃશ્લોકીમાં પણ ખૂબ જ મનનીય શબ્દોમાં થયું છે :

હે હરિ! તમારા ચરણોમાં અનન્યતયા આશ્રિત તમારા દાસોનો મને દાસ બનાવો. મારા પ્રાણપતિ મારું મન નિરંતર તમારું સ્મરણ કરતું રહે. વાણી નિરંતર તમારા ગુણોને ગાતી રહે. અને મારી કાયા નિરંતર તમારા કાર્ય કરતી રહે, આવી કૃપા મારા વિષયમાં વિચારો !

***

પુષ્ટિમાર્ગીય અર્થ (ધન)નું સ્વરૂપ

એવં સદા સ્વકર્તવ્યં સ્વયમેવ કરિષ્યતિ ।
પ્રભુઃ સર્વસમર્થો હિ તતો નિશ્ચિન્તતાં વ્રજેત્ ॥૨॥

એવં = આ રીતે (આપણા સ્વધર્મને નિભાવ્યે જતા), **પ્રભુઃ** = સર્વભવન સામર્થ્યવાન સ્વામી, **સ્વકર્તવ્યઃ** = તેમણે જે કાંઇ કરવું છે, **સદા** = સર્વદા, **સ્વયમેવ** = સ્વયં જ, **કરિષ્યતિ** = કરશે, **હિ** = કારણ કે (તે), **સર્વસમર્થ** = કર્તુમ્ અકર્તુમ્ અન્યથા કર્તુમ્ સમર્થ છે, **તતો** = આ કારણથી, **નિશ્ચિન્તતા વ્રજેત્** = બધી ચિન્તાઓ આપણે છોડી દેવી જોઇએ.

***

પુષ્ટિમાર્ગીય અર્થ સ્વયં ભગવાન છે :

‘અર્થો હરિરેવ હિ’

‘અર્થ’ શબ્દનો લૌકિક અર્થ ધન થાય છે. ધર્મ પછી ધનને પુરુષાર્થના રૂપમાં પ્રતિપાદિત કરવાનો એક વિશેષ અભિપ્રાય છે.

અર્થનો અનર્થ

આજકાલ ઘણું કરીને ધર્મના વિક્રય દ્વારા લોકો ધનના ઉપાર્જનનું ચક્ર ચલાવતા રહે છે. ભગવાન વેદવ્યાસનું કહેવું છે કે તે હાથ ઉંચા ઉઠાવીને શપથ સાથે આ કહે છે કે સ્વધર્મનો નિર્વાહ આપણી આર્થિક આકાંક્ષા અને સુખોપભોગની આકાંક્ષાઓમાં બાધા નાખવા નહીં પરંતુ તેમને કેટલાંક શાશ્વત મૂલ્યોના આધાર પર સજાવવો તે છે :

ઉર્ધ્વબાહૂ વિરોમ્યેષ ન ચ કશ્ચિદ્ શ્રુણોતિ મે ।
ધર્માદ્ અર્થશ્ચ કામશ્ચ સ ધર્મઃ કિં ન સેવ્યતે ॥

આપણે ખૂબ ચતુર છીએ. વેદવ્યાસનું કહેવું હતું કે સ્વધર્મના

નિર્વાહથી અર્થ-કામની સિદ્ધિ થઇ જશે. આપણે સ્વધર્મના વિક્રય દ્વારા આપણા અર્થોપાર્જનના તથા ક્ષુદ્ર કામનાઓની પૂર્તિના ઉપાયો ઘડી લીધા.

આપણે ફાળો એકત્રિત કરવા માટે ભાગવતસપ્તાહોનું આયોજન કરીએ છીએ. આપણે ભેટ જમા કરવા માટે નિત્યનવી સજાવટોની સાથે આપણા ભજનીય વ્રજાધિપની ઝાંખી કરાવવાના મનોરથો કરીએ છીએ. આપણે ભગવાનને ભોગ ધરીએ છીએ. તો પોતાના ધનથી નહી પરંતુ વ્યાજના ધનથી અથવા જનતાથી ભોગ સામગ્રીના રૂપિયા ભેગા કરીને તે રૂપિયા વડે ભોગ ધરીએ છીએ. આ રીતે મફતમાં ધરેલાં ભોગનો, પણ પુનઃવિક્રય કરીએ છીએ! આવક-વ્યય બંનેમાં આર્થિક લાભનું ભૂત આપણા માથા પર સવાર રહે છે. આ કેવો ધંધો છે? લોકો ફાઇવસ્ટાર હોટલોમાં લંચ અને ડીનર લેવાની ફેશનમાં ફસાયેલા હોય તો આપણે ફાઇવસ્ટાર ઉપહારગૃહ બનાવીને ટેબલ-ખુરશી પર ભગવત્પ્રસાદ વેચવાથી પણ ચૂકતા નથી, કારણ કે :

‘ધર્માદર્થશ્ચ કામશ્ચ સ ધર્મઃ કિં ન સેવ્યતે’

અનર્થના નિવારણનો ઉપાય :

પરંતુ શ્રીમહાપ્રભુજીનો સ્પષ્ટ સિદ્ધાંત છે કે **‘ધનં સર્વાત્મના ત્યાજ્યં તચ્ચેત્યક્તુમ્ ન શક્યતે, કૃષ્ણાર્થે તત્પ્રયુંજીત કૃષ્ણોનર્થસ્ય વારકઃ’**

ધન તો બધી રીતે ત્યાજ્ય જ હોય છે, પરંતુ ધનનો ત્યાગ કરવો સરળ વાત નથી. તેથી ત્યાગના નિરર્થક પાખંડના બદલે તે ધનનો ભગવત્કાર્યમાં વિનિયોગ ઉત્તમ વાત છે.

આપણે પાખંડ કરીએ છીએ કે ધર્મના વિક્રય દ્વારા પણ આપણો અંતિમ ઉદ્દેશ્ય ધર્મના પ્રચાર પ્રસારનો જ હોય છે. પરંતુ ધર્મના પ્રચાર માટે ધર્મ વિક્રયરૂપ અધર્મ જો અનિવાર્ય હોય, ત્યારે તો ધર્મના બદલે અધર્મની જ જીત થઇ ગઇ! પછી તો ધર્મના બદલે અધર્મ ખુલ્લેઆમ મુકત મનથી

જનરૂચિમાં સર્વાધિક યશપ્રદ બની જાય એવો ફાળો એકત્રિત કરવાની ભાગવત સપ્તાહના આયોજનો પર ભાર મૂકવા લાગી ગયો છે.

ખોટી પસંદગી

આપણે ભગવત્સેવાને નિજગૃહમાં જ કરવાના સિદ્ધાંતને કહેવાથી કતરાઈએ છીએ. કારણ કે તે હકીકત છે કે આજે પુષ્ટિમાર્ગીય આચાર્યગૃહના પ્રાયઃ શતપ્રતિશત, ભગવદ્મંદિર સાર્વજનિક મંદિરોમાં દુષ્પરિણત થઇ ગયા છે.

આપણે લક્ષ્મી અને નારાયણની વચ્ચે લક્ષ્મીને પસંદ કરી. શ્રીમહાપ્રભુજીના ઉદ્ગાર (દામોદરદાસ સંભલવાળાની વાર્તામાં ઉદ્ધૃત) કે ‘લક્ષ્મી કો યમુનામેં પધરાઓ ઔર નારાયણ કો ઘરમેં!’ આનાથી બરાબર વિપરીત આપણે નારાયણને સાર્વજનિક ન્યાસના પ્રવાહમાં વિસર્જીત કરીને પોતાના ઘરમાં લક્ષ્મીની આવકવેરાથી અને સંપત્તિ કરવેરાથી સુરક્ષા કરી લીધી છે! કારણ કે, આપણે ચિન્તિત અને નિરાશ થઇ ગયા છીએ. આપણને લાગે છે કે વ્રજાધિપનું ભજન હવે આપણો સ્વધર્મ નથી રહ્યો પરંતુ સમ્પ્રદાયના પ્રચારનો અને આપણી આજીવિકાનું હવે અવશિષ્ટ એક માત્ર અંતિમ સાધન છે! જ્યારે શ્રીમહાપ્રભુજીનું કહેવું છે કે ‘એવં સદા સ્વકર્તવ્યં સ્વયમેવ કરિષ્યતિ પ્રભુઃ સર્વસમર્થો હિ તતો નિશ્ચિતતાં વ્રજેત’

શાસ્ત્રમવગત્ય મનોવાગ્દેહૈઃ કૃષ્ણઃ સેવ્યઃ

શ્રીમહાપ્રભુજીના ‘શાસ્ત્રમવગત્ય મનોવાગ્દેહૈઃ કૃષ્ણઃ સેવ્યઃ’ના ઉપદેશમાં આપણે જ તત્પર ન હોઈએ, આપણા સિદ્ધાંત ગ્રંથોનું સારી રીતે અવગાહન કરવા સ્વયં આપણે જ તત્પર ન હોઈએ, આપણા બધા આયોજનોની દોડ જનતા પાસેથી ફાળો એકત્રિત કરીને કેટલાંક ભડકીલાં છપ્પનભોગ જેવા મનોરથ અથવા તથાકથિત માનવસેવા માટે કેટલીક ભાગવત્સપ્તાહો સુધી સીમિત હોય. તો આ જ ઉત્સવોના આયોજનોમાં જ્યારે આપણે ગાફેલ હોઈએ, ત્યારે આપણા બાલકૃષ્ણના મુખમાં આધુનિક પૂતના પોતાનું વિષલિપ્ત સ્તન ખોસી દે તો ક્યા આશ્ચર્યની વાત

નિચ્છલ અનુષ્ઠાન દ્વારા જ કમાઈ શકાય છે. જપ તપ વ્રત યમ નિયમ સંયમ વૈરાગ્ય આદિ સિદ્ધ કરનારા મુનિજનોને પણ આ ધન સુલભ નથી. દેવતાઓ માટે પણ આ ધન દુર્લભ છે ! પરંતુ ભગવદ્ ભજન પરાયણ ભક્તના ઘરમાં આ ધન સહજ જ પ્રકટ થઇ જાય છે. એક માતા પોતાના બાળકની જેવી સંભાળ રાખે છે તેટલી સાવધાની ભક્તને પણ પોતાના આ અલૌકિક ધનની રક્ષા માટે રાખવી જોઈએ.

અર્જિત ધનની સુરક્ષા :

ભાગવતમાં આવે છે કે જ્યારે જ્યારે શ્રીકૃષ્ણના પ્રતિ થોડી પણ અસાવધાની થઈ કે કોઈને કોઇ રીતના અસુરો ગોકુલમાં ઘુસી જતા હતા કૃષ્ણને ચોરીને લઇ જવા માટે, કૃષ્ણને ખતમ કરી દેવા માટે પોતાના વિષલિપ્ત સ્તનોથી દૂધ પીવડાવીને કૃષ્ણને ખતમ કરી દેવા માટે, ગોકુળમાં સૌથી પહેલા પૂતના આવી હતી. જોવામાં બહુ સુંદર સોહામણી લાગતી હતી. પરંતુ તેના નિર્મમ સ્તનો પર વિષ લગાડેલું હતું !

યશોદાની થોડી સરખી પણ અસાવધાનીનો લાભ લઈને તેણે તે વિષલિપ્ત સ્તન શ્રીકૃષ્ણના મુખમાં ખોસી દીધું.

સ્નેહમાં અજ્ઞાન સહ્ય છે પણ કપટ નહીં :

શ્રીમહાપ્રભુજી કહે છે કે ‘પ્રભુઃ સ્વકર્તવ્યં સ્વયમેવ કરિષ્યતિ’. પોતાનું કર્તવ્ય પ્રભુ સ્વયં જ નિભાવે છે. તેથી સ્તનપાન કરતી વખતે ભગવાને તે પૂતનાના પ્રાણ પણ હરી લીધા. મા યશોદા પોતાના નવજાત શિશુની રખેવાળીમાં કદાચિત્ અસાવધાન ભલે હોય, પરંતુ તેના સ્નેહમાં પૂર્ણ નિશ્ચલતા હતી !

શ્રીકૃષ્ણભજનમાં પહેલી બાધા પૂતના :

શ્રીમહાપ્રભુજી કહે છે કે પૂતના વ્રજભક્તોની અવિદ્યા હતી.

આજે પણ પુષ્ટિમાર્ગીય જનસાધારણને, જેઓ પોતાના ગ્રન્થોનું અધ્યયન મનન-સ્વાધ્યાય નથી કરતાં, તેમના અજ્ઞાનનો લાભ ઉઠાવવા

અનેક પૂતનાઓ યત્ર-તત્ર સર્વત્ર ફરી રહી છે ! પુષ્ટિમાર્ગના ગ્રામીણ લોકોને શ્રીમહાપ્રભુજી વિરચિત સ્તોત્રોના સ્તનો ઉપર સર્વથા વિપરિત વ્યાખ્યાઓનો વિષ લેપ કરીને, આ આધુનિક પૂતનાઓ સ્વાધ્યાયના સ્તનપાન કરાવવા સર્વત્ર ભ્રમણ કરી રહી છે.

પુષ્ટિમાર્ગીય દીક્ષાવિધિમાં નિઃસાધનતાના ભાવના ઉદબોધન માટે અષ્ટાક્ષરમંત્ર દ્વારા શરણાગતિની ભાવના પ્રતિપાદિત કરવામાં આવી છે, તો આ પૂતનાઓ ઊલટું સમજે છે કે 'શ્રીકૃષ્ણઃ શરણં મમ' જપવાથી શ્રીકૃષ્ણ પ્રસન્ન નથી થતાં.

વાસ્તવિકતા જ્યારે આ છે કે શ્રીકૃષ્ણને પ્રસન્ન કરવા માટે પુષ્ટિમાર્ગમાં અષ્ટાક્ષર મંત્રના જપની મહત્તા દેખાડવામાં જ નથી આવી. અપિતુ જીવાત્મામાં નિઃસાધન ભાવના ઉદ્‌બોધનાર્થ વિવેક-ધૈર્ય-આશ્રયના રક્ષણ માટે નિશ્ચિંતતાપૂર્વક ભજનના નિર્વાહાર્થ અષ્ટાક્ષરના જપની આવશ્યકતા બતાવવામાં આવી છે.

આવા અનર્ગલ ઉપહાસોના કારણે પુષ્ટિમાર્ગીયોની પોતાના મંત્રમાં નિષ્ઠા જ્યારે ખંડિત થઈ જાય છે ત્યારે આ પૂતનાઓ પોતાના મનપસંદ એક બે સ્તોત્ર જપવાની પ્રેરણા આપવા લાગે છે! જાણે કે આ સ્તોત્રના જપથી મુક્તિ મળી જવાની હોય!

એકવાર એક આવા જ 'વૈષ્ણવપુત્ર' વલ્લભદાસભાઈથી અમારી મુલાકાત થઈ. તેમને 'વૈષ્ણવપુત્ર' કહેવાનું પ્રયોજન એ છે કે તેમના માતા પિતા વૈષ્ણવ ન હોત તો નામ વલ્લભદાસ કેમ રાખતાં. પરંતુ તેઓ સ્વયં જો વૈષ્ણવ હોત તો તેમને વૈષ્ણવપુત્ર કહેવાના બદલે 'વૈષ્ણવ' જ કહવું ઉચિત હોત! આમના હૃદયમાંથી શ્રીમહાપ્રભુજીના સિદ્ધાંતોની વિપરીત વ્યાખ્યાઓના કારણે બધી સૈદ્ધાંતિક નિષ્ઠા ખંડિત થઈ ગઈ હતી. આ વલ્લભદાસભાઈને તેમના ગુરુજીએ અન્ય પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવોને પણ તેમના માર્ગથી ચ્યુત કરવા માટે ગામ-ગામમાં જઈને સંપર્ક સ્થાપિત કરવાની પ્રેરણા આપી હતી.

તેઓ સ્વયં બતાવી રહ્યા હતા કે ગુજરાતના કોઈ ગામમાં જ્યારે તેઓ પ્રચારાર્થે ગયા હતા તો તે ગામના લોકોએ તેમની વાત સાંભળવા ના પાડી દીધી હતી. ત્યારે તેમણે નવી યુક્તિ શોધી કાઢી. તેમણે કહેવાનું શરૂ કર્યું કે મહાપ્રભુ શ્રીવલ્લભાચાર્યની પ્રશંસામાં ગાવામાં આવેલ 'દૃઢ ઈન ચરણન કેરો ભરોસો' પદ પર તેઓ કાંઈક પ્રવચન કરવા ઈચ્છે છે. બિચારી ભોળી ગ્રામીણ જનતા ફોસલાવવામાં આવી ગઈ અને ત્યાં આ ગુરુજીના પ્રવચનોનો સ્વાધ્યાય કરવાનું કેન્દ્ર, પુષ્ટિમાર્ગીય મંદિરમાં જ સ્થાપિત થઈ ગયું!

હું નથી સ્વીકારી શકતો કે બધો જ દોષ કેવળ તેમનો જ હતો. કારણ કે આપણા માર્ગના સિદ્ધાંતોનો સ્વાધ્યાય સારી રીતે પોતાના વૈષ્ણવબંધુઓને કરાવ્યો હોત તો તેમને સૂરદાસજીના 'દૃઢ ઈન ચરણન કેરો ભરોસો' પદમાં રહેલી દૂધના જેવી મધુર ભાવનાની સાથે, તેની વિપરીત વ્યાખ્યાના વિષના કડવા સ્વાદને ઓળખવામાં કોઈ મુશ્કેલી ના પડત!

શ્રીમહાપ્રભુજીના સિદ્ધાંતોથી વિપરીત સ્વયં આપણે, પહેલાં માર્ગના અનુયાયીઓની નિષ્ઠાને સ્વમાર્ગીય ગ્રંથોના સ્વાધ્યાયમાં દૃઢ કરવાના બદલે યદા-કદા ગામોમાં ભેટ લેવા માટે પરદેશ કરતાં સમયે, જ્યાં ત્યાંની વ્યર્થ વાતો દ્વારા 'વચનામૃત'માં આ પુષ્ટિસિદ્ધાંત નિષ્ઠાને મૃતપાય છોડી દીધી છે, ત્યારે તો પૂતનાઓ સફળ થઈ શકે છે. પહેલાં આપણે નિજગૃહમાં ભગવત્સેવાના સિદ્ધાંત પર ભાર મૂકવાને બદલે સાર્વજનિક મંદિરોમાં ભડકીલી સજાવટોવાળા મનોરથોના ક્રૂર પૈડાની નીચે પુષ્ટિમાર્ગની જનતાની સ્વધર્મનિષ્ઠાને કચડી નાંખી છે. ત્યારે તો યુગ હજી થોડુંક પડખું બદલી પણ ન શકયો કે આપણી વાતો આજે સારરહિત અપ્રાસંગિક તથા સમય ધન અને સામર્થ્યની વ્યર્થ બરબાદી લાગવા લાગી! પરિણામસ્વરૂપ પોતાના સમ્પ્રદાયનો ઉપદેશકવર્ગ પણ જ્યારે જનતાની બદલાયેલી મનોસ્થિતિનો સામનો ન કરી શકવાની સ્થિતિમાં પોતાને ગણવા લાગે તો સિદ્ધાંત અપસિદ્ધાંતની પરવા કર્યા વગર જે

આવ્યા છે. પોતાના આ ભક્તિરૂપ ચરણો વડે ભગવાને શકટાસુરનો નાશ કર્યો હતો. આપણે સાવધાની રાખવી જોઈએ કે ભગવત્સેવામાં અનુપયોગી ઘરમાં સંચિત એવી અનેક મમતાસ્પદ વસ્તુઓના ઢગલામાં ક્યાંક આપણા ભજનીય વ્રજાધિપનું સ્વરૂપ દબાઈ ન જાય ! શ્રીમહાપ્રભુજી આને નિરોધલક્ષણમાં આમ સમજાવે છે 'યસ્ય વા ભગવત્કાર્ય યદા સ્પષ્ટં ન દશ્યતે તદા વિનિગ્રહસ્તસ્ય કર્તવ્યઃ'

તૃણાવર્તની બાધા :

આપણી અંદર ભરેલા રાજસ ભાવોના તૃણાવર્ત ક્યારેક આપણા ભજનીય સ્વરૂપને ઉડાવી લઈ જઈ શકે છે. જ્યારે આપણે નિજગૃહમાં સર્વસ્વ નિવેદનના રૂપમાં ભગવત્સેવા નથી કરી શકતા ત્યારે પોતાના સેવ્યસ્વરૂપને પરિવારથી પૃથક કરીને તેમની સેવા માટે આપણે સંપત્તિ સંચય કરવા લાગીએ છીએ. સંચિત સંપત્તિને કરાધાનથી બચાવવા માટે આપણી અંદર રાજસ ભાવોના તૃણાવર્ત ઉઠવા માંડે છે. તૃણાવર્તના કારણે ઉઠેલી સંપત્તિની ધૂળ આપણી આંખોમાં ભરાઈ જાય છે. ત્યારે આપણામાં આપણાં ભજનીય પ્રભુ દેખાતા બંધ થઈ જાય છે. આંખોમાં, મોઢામાં, નાકમાં, કાનમાં અને આખા ઘરમાં પણ સંપત્તિની ધૂળ તો ખૂબ ભરાઈ જાય છે પરંતુ આ અંધાધુંધીમાં આપણો ભજનીય વ્રજાધિપ ઉછળીને ઘરની બહાર ક્યારે ફેંકાઈ જાય છે તે આપણને ખબર નથી પડતી!

શ્રીમહાપ્રભુજીનું કહેવું છે કે આ તૃણાવર્તને ખતમ કરવો હોય તો એક જ ઉપાય છે. 'બીજદાર્ઢ્ય પ્રકારસ્તુ ગૃહે સ્થિત્વા સ્વધર્મતઃ અવ્યાવૃત્તો ભજેત્ કૃષ્ણમ્, ભક્તિનો બીજભાવ દઢ કરવો હોય તો પોતાના નિજગૃહમાં રહીને જ શ્રીકૃષ્ણનું ભજન કરવું જોઈએ. નિજઘરમાં શ્રીકૃષ્ણને સર્વસ્વનિવેદન કરનારા ભક્તની અંદર બધા તૃણાવર્તો સહજ જ રોકાઈ જાય છે, શ્રીકૃષ્ણના પ્રમેયબળથી 'એવં સદા સ્વ કર્તવ્યમ્ સ્વયમેવં કરિષ્યતિ, પ્રભુઃ સર્વસમર્થો હિ તતો નિશ્ચિતતાં વ્રજેત્.'

છે? ભાગવતમાં આવે છે કે 'કંસેન પ્રહિતા ઘોરા પૂતના બાલઘાતિના શિશુશ્ચચાર નિઘ્નન્તી પુરગ્રામવ્રજાદિષુ'. કંસ દ્વારા છોડવામાં આવેલી બાલઘાતિની ઘોર પૂતના અનેક અબોધ શિશુઓનો વધ કરતી કરતી નગર, ગ્રામ, વ્રજ આદિ બધી જગાઓ પર ચક્કર મારવા લાગી ગઈ!

ભગવાન પોતાનું કર્તવ્ય નિભાવશે પરંતુ....

શ્રીમહાપ્રભુજીનું આપણને સ્પષ્ટ આશ્વાસન છે કે જો આપણા શાસ્ત્રોનું સારી રીતે અવગાહન કરીને, વ્રજભક્તોના ભાવોની ભાવના કરતાં કરતાં નિજગૃહમાં પોતાના તન ધન પરિવારજનોને ભગવત્સેવામાં આપણે લગાડીશું તો પૂતનાના જેવી બધી બાધાઓ ભગવાન જાતે જ હરી લેશે : 'એવં સદા સ્વકર્તવ્યં સ્વયમેવ કરિષ્યતિ પ્રભુ....'

પ્રમેયબળ પછી પહેલાં પ્રમાણબળ :

શ્રીકૃષ્ણને જેમ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા ભગવાન પૂર્ણ પુરુષોત્તમ માનવામાં આવે છે, તેમ જ બલરામને સંકર્ષણવ્યૂહ સિવાય શેષનાગરૂપ તથા વેદરૂપ પણ માનવામાં આવ્યા છે. વેદને પ્રમાણરૂપ માનવામાં આવ્યા છે કે જેનો પ્રમેય સ્વયં બ્રહ્મ છે. નંદાલયમાં બંને પ્રકટ થયા છે. પ્રમાણરૂપ વેદ સ્વયં બલરામ અને પ્રમેયરૂપ પરબ્રહ્મ સ્વયં કૃષ્ણ. આ બંનેની પ્રકટ થવાની પ્રક્રિયા ભાગવતમાં અલગ અલગ બતાવવામાં આવી છે. પ્રમાણરૂપ બલરામ પહેલાં પ્રકટ થાય છે અને પ્રમેયરૂપ કૃષ્ણ પછી અનુજના રૂપમાં. તેથી જ શ્રીમહાપ્રભુજી કહે છે કે શાસ્ત્રનો સારી રીતે અવગાહન દ્વારા પ્રમાણબળને પહેલા પ્રકટ થવા દેવું જોઈએ પછી અનુજના રૂપમાં પ્રમેયસ્વરૂપ વ્રજાધિપ કૃષ્ણ સારી રીતે સેવ્ય બની શકશે.

તમારું ઘર જ નંદાલય બનશે જો નંદનંદનને સમજી શકો :

એક બીજું તથ્ય આમના પ્રાકટયના રૂપમાં મનનીય છે તે એક નંદાલયમાં બલરામ પ્રકટ થાય છે, વસુદેવના પુત્રનાં રૂપમાં જ. તેમનું લાલન પાલન પરંતુ થાય છે નંદના જ્યેષ્ઠ પુત્રના રૂપમાં. જ્યારે કૃષ્ણનો પ્રાદુર્ભાવ નંદાલયમાં નંદનંદનના રૂપમાં થયો છે અને વસુદેવને ત્યાં

વાસુદેવનાં રૂપમાં પણ. નંદનંદનને નંદાલયમાં પહોંચાડનારા વસુદેવને લાગે છે કે આ મારો આત્મજ છે. વાસ્તવિકતા એ છે કે તે આજે બંનેનો આત્મજ બની ગયો છે. કારણ કે તે સર્વસમર્થ છે!! તેથી ઉભયત્ર આત્મજભાવ સ્વીકારી શકે છે અજ હોવા છતાં પણ!!!

વસુદેવ સ્થાનાપન્ન ગુરુને ત્યાં જ્યારે ભગવન્મૂર્તિની પુરુષોત્તમના રૂપમાં ભાવાત્મિકા પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવે છે અને પછી કોઈ વૈષ્ણવના નંદાલયરૂપ ઘરમાં જ્યારે તે (ભગવત્સ્વરૂપ) પધરાવવામાં આવે છે, તો ભગવાનનું તે સ્વરૂપ બંનેના માટે આત્મજ તુલ્ય હોય છે. તેથી પોતાના પરિવારમાં બાલકૃષ્ણના પ્રકટ થયા પછી પ્રત્યેક વૈષ્ણવ માટે એટલું આવશ્યક થઈ જાય છે કે તે અન્યત્ર સાર્વજનિક મંદિરોમાં ભટકવાના બદલે નિજગૃહમાં બિરાજમાન વ્રજાધિપના નિજી સ્વરૂપના ભજનમાં એકદમ તલ્લીન થઈ જાય.

સિદ્ધાંત ઉપદેશઃ આચાર્યોનું કર્તવ્ય

વર્તમાનયુગમાં સ્વયં ગોસ્વામી આચાર્યોના નિજી સેવ્યસ્વરૂપોને, ભગવત્સેવાને તથા સેવાસ્થળોને સાર્વજનિક ધર્માદા ન્યાસ (ટ્રસ્ટ) અથવા મંદિરના રૂપમાં વિકૃત કરી દેવામાં આવ્યા છે. આ પુષ્ટિમાર્ગના ઉચ્છેદની પ્રક્રિયાના ક્રૂર એવમ્ નગ્ન તાંડવનૃત્યમાં પ્રદર્શિત થનારી અંતિમ લયકારી છે.

નંદરાયજી કૃષ્ણજન્મ પછી વસુદેવજીને મળવા મથુરા ગયા હતા. ભાગવતના આ પ્રસંગમાં વર્ણન આવે છે કે ત્યારે વસુદેવજીએ નંદરાયજીને આ જ સુઝાવ આપ્યો કે તેમણે શીઘ્ર જ પોતાના ગોકુલ પાછા જવું જોઈએ. કેમકે અનેકવિધ ઉત્પાતોની ત્યાં સંભાવના છે.

આ રીતે વસુદેવસ્થાનાપન્ન પ્રત્યેક આચાર્ય ગોસ્વામી મહાનુભાવોનું આ કર્તવ્ય છે કે તેમના ઘરોમાં તેમના સેવ્યસ્વરૂપોના દર્શન માટે ભટકતાં વૈષ્ણવોને આ સુઝાવ આપે :

'પાછા વળો પોતાના ઘર તરફ જ્યાં શ્રીકૃષ્ણનું સ્વરૂપ અમે

પધરાવી આપ્યું છે! કારણ કે પુષ્ટિમાર્ગમાં ભજનીય નંદાત્મજ (વ્રજાધિપ) છે! વસુદેવાત્મજ નહીં ! વૈષ્ણવબંધુઓ ! સિદ્ધાંત બોધક પ્રમાણરૂપ બલરામનું લાલન પાલન તો તમે બરોબર કરી રહ્યા છો કે નહીં? કારણ કે બીજભાવની દઢતા નિજગૃહમાં ભગવત્સેવા પરાયણ રહેવાથી થાય છે (ગૃહે સ્થિત્વા... ભજેત્ કૃષ્ણ) તો પછી હવે અમારે ત્યાં વ્યર્થ ચક્કર ન મારો! જાઓ પોતાના ગોકુલ તરફ જ્યાં પૂતનાથી પોતાના બાલકૃષ્ણને બચાવી શકો! અન્યથા આ પૂતનાઓ ઊંધી વાત તમને સમજાવી દેશે કે 'જગતના સર્જકની બાલભાવનાથી સેવા કરવી મનોવિકૃતિ છે.'

ભાગવતમાં આવતા વસુદેવજીના વચન વસુદેવસ્થાનાપન્ન આચાર્યોએ પણ પુનઃ કહેવા જોઈએ. 'ભ્રાતર્મમ સુતઃ કિચ્ચનમાત્રા સહ ભવદ્વ્રજે તાતં ભવન્તં મન્વાતો ભવદ્ભ્યામુપલાલિતઃ?...નેહ સ્થેયં બહુતિથં સન્ત્યુન્પાતાશ્ચ ગોકુલે!'

ગોકુલમાં એકવાર પહોંચી જાઓ તો પૂતના મરેલી મળશે પોતાનું બાળક કૃષ્ણ નહીં. તેથી આજની આ પૂતનાઓથી બચવા માટે પણ શ્રીમહાપ્રભુજીનો આ ઉપદેશ સર્વદા બુદ્ધિ સામે રાખવો જોઈએ કે જો તમે નિશ્છલ ભાવો સહિત યશોદાની જેમ નિજગૃહમાં પોતાના લાડીલા વ્રજાધિપની સેવામાં તત્પર રહ્યાં તો આ પૂતનાઓની બાધા ભગવાન સ્વયમેવ દૂર કરી દેશે. 'એવં સદા સ્વકર્તવ્યં પ્રભુ સ્વયમેવ કરિષ્યતિ.'

આવા જ બીજા અનેક અસુર જે વ્રજમાં આવ્યા હતા તેમને સ્વયં ભગવાને જ ખતમ કર્યા હતા. ભગવાનથી બહિર્મુખ કરનારી અવિદ્યાનો શ્રીમહાપ્રભુજીએ જેમ 'પૂતના' કહ્યું તેવી જ રીતે અન્ય અસુરોના સ્વરૂપ પણ સમજાવ્યા છે.

શકટાસુરની બાધા :

ભગવત્સેવામાં અનુપયોગી આપણા ઘરસંસારની મમતાસ્પદ અનેક વસ્તુઓ શકટાસુર જેવી હોય છે. ચરણને ભક્તિરૂપ માનવામાં

બલિષ્ઠા અપિ મદ્દોષાઃ ત્વત્ક્ષમાગ્રેતિ દુર્બલાઃ ।
તસ્યા ઈશ્વરધર્મત્વાદ્ દોષાણાં જીવધર્મતઃ ॥
યથા વયં તદીયાઃ સ્મઃ તથા સોપિ નિસર્ગતઃ ।
અસ્મત્પ્રભુરત શ્ચિન્તા નૈહિકે પારલૌકિકે ॥

અર્થ : આપણાં દોષ કેટલા પણ બલિષ્ઠ ન લાગતા હોય પરંતુ ભગવાનની ક્ષમા કરવાની શક્તિની તુલનામાં તે નિતાંત દુર્બળ જ હોય છે. કારણ કે દોષ અંતમાં અસમર્થ જીવાત્માના ગુણધર્મ હોય છે, જ્યારે ક્ષમા તો સર્વસમર્થ પરમાત્માનો ગુણધર્મ છે. જેવા આપણે ભગવાનના છીએ તેવા જ વ્રજાધિપ પણ નિસર્ગતઃ આપણા પ્રભુ-સ્વામી છે. તેથી ન તો આપણને કોઈ ઐહિક ચિંતા હોવી જોઈએ અને ન કોઈ પારલૌકિક ચિંતા જ!

સર્વસમર્થ વ્રજાધિપ પ્રભુને જ્યારે આપણે આપણું સર્વસ્વ બનાવી લીધા તો પછી ચિંતાની કોઈ વાત રહી નથી જતી!

મનનીય ભાવના

આ ભાવનું નિરૂપણ વૃત્રાસુર-ચતુઃશ્લોકીમાં અતિશય મનનીય શબ્દોમાં આપવામાં આવ્યું છે.

નથી મને સ્વર્ગ જોઈતું, નથી મને બ્રહ્માની પદવી જોઈતી, નથી મને ભૂમિ પર સાર્વભૌમ સામ્રાજ્ય જ જોઈતું, નથી મને રસાતલ પર આધિપત્ય પણ. નથી મને યોગસિદ્ધિઓની કોઈ અપેક્ષા છે અને નથી મોક્ષની પણ. મને તો તારા સિવાય બીજું કાંઈ પણ નહીં જોઈએ!

***

કાલિયદમન :

આપણી નિઃસાધનતાના ભાવોવાળી યમુનામાં અનેક ઈન્દ્રિયોની ફેણોવાળી કાલિયનાગ પણ રહે છે જ. આની પ્રત્યેક ફેણમાં વિષયાસક્તિનું ઝેર ભરેલું છે. આ ફેણોને ભક્તિરૂપ ભગવચ્ચરણારવિંદો વડે કચડી નાંખવામાં ન આવે તો નિઃસાધનતાનો બધો જ ભાવ વિષાકત બની જશે. પોતાના ઘરમાં જો વ્રજાધિપને આપણે નથી પધરાવતા તો ભક્તિરૂપ ચરણોના અભાવમાં વિષયાસકત ઈન્દ્રિયરૂપ ફેણોને કચડી નાંખવી શક્ય નહીં બને. ત્યારે આ કાલિયદમન કેવી રીતે નાથી શકાશે? નિજગૃહમાં વ્રજાધિપની તનુવિત્તજા તથા વ્રજભક્તોના ભાવોની ભાવનાથી ભરેલી સેવા ભક્તિને અંકુરિત થવા દેવાની સ્પૃહણીયતમ અનુકૂળતા છે.

દોષહારી હરિના ગુણોના ગુણજ્ઞ બનો જગતના દોષોના દોષજ્ઞ નહીં :

શ્રીમહાપ્રભુજીનું સ્પષ્ટ આશ્વાસન છે કે આપણી તરફથી જો આટલી સરખી વાત બની જાય તો બાકી બધા અસુર ભાવવાળા દોષોના નિવારણનો આયાસ પ્રભુ પોતે કરશે. ઉદાહરણતયા અવિદ્યા સ્વરૂપવિસ્મૃતિ અન્તઃકરણાધ્યાસ પ્રાણાધ્યાસ ઈન્દ્રિયાધ્યાસ દેહાધ્યાસ જન્ય મિથ્યા અહંતા મમતા આદિ બધા દોષો જ્ઞાનમાર્ગીય સાધકની જેમ સ્વયં આપણે દૂર કરવાની ઝંઝટમાં નથી પડવું પડતું. ભક્તિમાર્ગમાં ભક્તે ભગવાન હરિના ગુણોને જાણીને ભક્તિમાં લીન થવું જોઈએ. ભક્તિમાર્ગીય સાધક ગુણજ્ઞ હોય છે. તે ભગવદ્ગુણોના બદલે પોતાના અથવા જગતના દોષોના ચિંતનમાં ફસાઈ ગયો તો ભગવદ્ અનુરક્તિને લાયક મૃદુતા અથવા બાલસુલભ સરળતા તેના હૃદયમાં નહીં રહી જાય. જ્ઞાનમાર્ગીય સાધકના માટે વિરક્તિ અપરિહાર્ય નહીં તો પણ આવશ્યક તો હોય છે. વિરક્તિના મૂળમાં દોષબુદ્ધિ રહે છે. જ્યાં સુધી કોઈ વસ્તુમાં દોષ સ્ફુરિત ન થાય આપણે તેનાથી વિરકત નથી થઈ શકતા. તેથી જ્ઞાનમાર્ગીય સાધકનું દોષજ્ઞ હોવું જરુરી હોય છે. પરિણામસ્વરૂપ પૂર્વોક્ત દોષોના

નિવારણના આયાસની સાથે જ્ઞાનમાર્ગીય સાધનોનો પ્રારંભ થાય છે.

જ્ઞાનમાર્ગીય અધિકારી દોષજ્ઞ હોય છે ભક્ત તો ગુણજ્ઞ જ :

જ્ઞાનમાર્ગમાં અજ્ઞાનજન્ય દોષોનો નાશ જ્ઞાનના સાધનપ્રમાણ દ્વારા થાય છે. જ્ઞાનમાર્ગમાં તેથી જ પ્રમાણબળની અપેક્ષા અધિક રહે છે. ભક્તિમાર્ગમાં અજ્ઞાનજન્ય બધી રીતના દોષોનો નાશ પ્રમાણરૂપ બલરામ નહીં અપિતુ પ્રમેયરૂપ શ્રીકૃષ્ણ જ કરી દે છે. ભક્તે કેવલ ભગવાનમાં તલ્લીન થવાનો પ્રયાસ કરવો જોઈએ. તેના દોષો ધીરે ધીરે સ્નેહમયી ભક્તિ અથવા સ્નેહાસ્પદ ભજનીય ભગવાનના માહાત્મ્ય અથવા પ્રમેયબળથી સ્વતઃ એવ દૂર થવા લાગી જાય છે.

જેવી રીતે પાલતું માછલીઓના ટબનું જળ ગંદુ થઈ જવાથી પ્રાયઃ બદલવું પડે છે. પરંતુ બધું મલિન જળ એકી સાથે જો ટબની બહાર ઉલેચી દેવામાં આવે તો માછલીઓના પ્રાણનું આવી બનશે. તેથી સરળ ઉપાય તેનો એ હોય છે કે એક બાજુથી ટબમાં નિર્મળ જળ ધીરે ધીરે ભરવામાં આવે અને બીજી બાજુથી મલિન જળને કાઢવા માટે એક રબરની નળી લગાડી દેવામાં આવે, આ ગુણાધાનની પ્રક્રિયા છે.

માછલીઓને તડપતી કરીને મલિન જળને એકી સાથે બહાર ઉલેચી દેવું અને પછી પુનઃ સ્વચ્છ જળ ભરવાનો પ્રકાર ગુણાધાનના બદલે દોષનિવારણ પર ભાર આપવાની પ્રક્રિયા છે.

જ્ઞાનમાર્ગ દોષ નિવારણથી સાધનાનો પ્રારંભ છે, જ્યારે ભક્તિમાર્ગ ગુણાધાનથી સાધનોનો પ્રારંભ ઈચ્છે છે. તેથી જ શ્રીમહાપ્રભુજી કહે છે કે આપણે તો વ્રજાધિપના ભજનમાં જોડાઈ જવું જોઈએ, આપણા અનેકવિધ દોષોનું વારણ ધીરે ધીરે સ્વતએવ અર્થાત્ સ્વયમેવ પ્રભુ જ કરી દેશે : ‘એવં સદા સ્વ કર્તવ્યમ્ સ્વયમેવ કરિષ્યતિ, પ્રભુઃ સર્વસમર્થો હિ તતો નિશ્ચિંતતાં વ્રજેત્.’

જ્ઞાનસાધનોમાં કઠોરતા છે : ભક્તિસાધનોમાં મૃદુતા

જ્ઞાનમાર્ગમાં શાસ્ત્રના શ્રવણ પછી મનન નિદિધ્યાસન અને વૈરાગ્ય જેવા સાધનોમાં અથવા યમ નિયમ આસન પ્રાણાયામ પ્રત્યાહાર ધ્યાન ધારણા સમાધિ જેવા સાધનોમાં પણ એક પ્રકારની રુક્ષતા અથવા કઠોરતા રહે છે. ભક્તિમાર્ગીય સાધનોમાં તેવી કઠોરતા અથવા રૂક્ષતા હોતી નથી. ભક્તિમાર્ગમાં એકવાર શાસ્ત્રશ્રવણ કરી લીધું તો પછી મસ્તીમાં કીર્તન સ્મરણ પાદસેવન અર્ચન વંદન દાસ્ય સખ્ય અને આત્મનિવેદનરૂપ મૃદુ સાધનોના આવર્તનમાં તલ્લીન થઈ જવું પર્યાપ્ત હોય છે.

ભક્તિમાં બળઃ નિશ્છલભાવ અને ભગવાનનું પ્રમેયબળ

ભગવાન જ્યારે પોતાના પ્રમેયબળથી ભક્તના અજ્ઞાનજન્ય દોષોને પોતાની બાલલીલાઓથી જ દૂર કરી દે છે તો ભક્ત માટે કરવાનું બચી જાય છે, નિશ્ચિંત થઈને ભગવાનની આ બાલલીલાઓનું મસ્તી ભરેલું શ્રવણ-કીર્તન-સ્મરણ! ભક્ત માટે કરવાનું બચી જાય છે પોતાના ભજનીય વ્રજાધિપના સ્વરૂપનું ચરણસેવન-અર્ચન-વંદન! જ્યારે બધું જ કાંઈ આપણે ભગવાન પર છોડી દીધું પછી ચિંતા કઈ વાતની? આપણે ચિંતા કરવી જોઈએ કેવળ આ વાતની કે આપણે વ્રજાધિપના સાચા સેવક અથવા સાચા સખા કેવી રીતે બન્યા રહીએ! આપણે તો આપણા આત્મનિવેદનની ચિંતા કરવી જોઈએ. ભગવાનની સમક્ષ એકવાર જે જીવે પોતાનું આત્મનિવેદન નિશ્છલ ભાવથી કરી દીધું તો પછી ચિંતા સ્વયમેવ ભગવાન જ કરશે. ‘એવં સદા સ્વ કર્તવ્યમ્ સ્વયમેવ કરિષ્યતિ, પ્રભુઃ સર્વસમર્થો હિ તતો નિશ્ચિંતતાં વ્રજેત્’

નિશ્ચિંતતાનું રહસ્ય

જ્ઞાનસાધન પ્રમાણપ્રક્રિયા પર ભાર આપે છે જ્યારે કે ભક્તિસાધન પ્રમેય પરમાત્માના સ્વરૂપ પર! કારણ કે જીવાત્મા અસમર્થ હોય તો પણ શું થયું? પરમાત્મા તો સર્વસમર્થ છે. ભક્તને પોતાના ભગવાન પર પૂરો વિશ્વાસ હોય છે કે તે જે કરશે તેમાં ભક્તની ભલાઈ જ થવાની છે. ભક્તના ગુણ-અવગુણની ભગવાનના ગુણોની તુલનામાં શું વિસાત છે? ભક્તિમાર્ગોચિત નિશ્ચિંતતાના વિષયમાં પ્રભુચરણ શ્રીવિઠ્ઠલનાથ વિરચિત વિજ્ઞપ્તિના આ શ્લોક મનનીય છે :

જ્યારે જ્ઞાન મેળવી લે છે તો જે સાકાર રૂપ અથવા આકૃતિના તટ પર તે નિરાકાર બ્રહ્મથી મળી શકયો હતો તેને જ જુઠાવવા ઈચ્છે છે. તે બધા ઉપાસના માટે કલ્પિત હતા.' કહીને ! ભક્તિની સરિતા સાગર બનવા નથી ઈચ્છતી, સાગરથી મળવા ઈચ્છે છે. તેથી જ નિરંતર વહેતી રહે છે અને નિરંતર મળતી રહે છે સાગરથી-ચિરઉત્કંઠિતા નાયિકાની જેમ!

અપરોક્ષ બ્રહ્માનુભૂતિ પછી તેથી જ જ્ઞાની શાંત અને સંતુષ્ટ થઈ જાય છે જ્યારે ભગવત્સ્વરૂપની રસમાધુરીના આપાનક પછી ભક્ત અધીર, અશાંત અને ચિરપિપાસુ બની જાય છે. ભગવત્સ્વરૂપાનુભૂતિ ભગવલ્લીલાનુભૂતિ અથવા ભગવાનની નવધા ભક્તિમાં ચિર અતૃપ્તિનું નામ ભગવદ્‌ભક્ત છે. સતત ઉત્કંઠાનો ભાવ જ ભક્તિ છે. 'હવિષા કૃષ્ણ વર્ત્મેવ ભૂય એવાભિર્ધતે!'

જ્ઞાનમાર્ગી કોઈ ગંતવ્ય સ્થલ પર શીઘ્ર પહોંચી જવાની ત્વરા રાખનારો યાત્રી છે જ્યારે ભક્તિમાર્ગી તો ભગવદકામના ઉપવનમાં ફરવા આવેલો સહેલાણી હોય છે.

મંદિરોમાં દર્શનાર્થે દોડવું વાસ્તવિક કામભાવ નથી :

સમજવા લાયક તથ્ય આમાં એ છે કે આપણે મંદિરોમાં દિવસમાં એકાદવાર નિયમિત દર્શન કરવા જવાની વૃત્તિને માની બેઠા છીએ. મંદિરમાં દર્શન કર્યા વગર ભોજન ન કરવું. આપણે સમજીએ છીએ કે પરમભક્તિ છે, નિયમિત કલબમાં જવાના બદલે દર્શન કરવા જવાનો નિયમ એક સારો નિયમ છે પરંતુ સારા નિયમથી અધિક કાંઈ પણ તો તે નથી! નવધા ભક્તિમાં ક્યાંય પણ આ નિયમને સમાવિષ્ટ કરવામાં નથી આવ્યો. શ્રીમહાપ્રભુજીએ ષોડશ ગ્રંથમાં એક પણ વચન આ નિયમને ભક્તિનું અનિવાર્ય અંગ બતાડનારૂં નથી લખ્યું. મંદિરમાં ભગવદ્ વિગ્રહના દર્શનની કેવળ કામના સત્કામના કહી શકાય છે, પરંતુ કામ પુરુષાર્થ નહીં. ઘણા ખરાં પુષ્ટિમાર્ગીઓ આજકાલ દુર્ભાગ્યવશ મંદિરોમાં ભગવદ્ દર્શનાર્થ ભટકતાં રહેવામાં જ ભક્તિની પરાકાષ્ઠા સમજે છે. આનાથી કોઈ પણ પુરુષાર્થ અર્થાત્ ચારેમાંથી તે એક પણ સિદ્ધ નથી થતો.

પુષ્ટિમાર્ગીય કામનું સ્વરૂપ

યદિ શ્રીગોકુલાધીશો ધૃતઃ સર્વાત્મના હૃદિ ।
તતઃ કિમપરં બ્રૂહિ લૌકિકૈઃ વૈદિકેરપિ ।।૩।।

અન્વયાર્થ : શ્રીગોકુલાધીશ = શ્રી શક્તિ તથા 'ગોકુલ' નામના સ્વામી શ્રીકૃષ્ણને, **યદિ** = જો, **સર્વાત્મના** = બધી રીતે અથવા સર્વાત્મભાવ સહિત, **હૃદિ** = હૃદયમાં, **ધૃત** = ધારણ કરી લીધા હોય તો, **બ્રૂહિ** = કહો કે, **તત અપરમ્** = તેના સિવાય, **લૌકિકે** = લૌકિક સાધનો દ્વારા (અથવા), **વૈદિકે** = વૈદિક સાધનો દ્વારા (મળનારા ફલ અને), **કિમ્** = શું હોઈ શકે છે? ।।૩।।

શ્રીકૃષ્ણ દર્શન કામનાનું મુખ્ય સ્વરૂપ, કામભાવ સંતોષરહિત હોય છે. મંદિરોમાં દર્શન કરવા દોડવું વાસ્તવિક કામભાવ નથી. યો વૈ ભૂમા તત્ સુખં નાલ્પે સુખં અસ્તિ. વૃત્તિઓના અનુપયોગ અને દુરૂપયોગથી બચો. વૃત્તિવિવેક, ભૂમાની અનુભૂતિમાં જ્ઞાની અને ભક્તનું તારતમ્ય. સંગાત સંજાયતે કામઃ - ભગવત્કામ દ્વારા હૃદયમાં સર્વાત્મભાવની સિદ્ધિ તથા ભગવત્‌સ્થિતિ, સર્વાત્મભાવમાં કેવળ દ્વૈત ઘટિત અહંકારાદેશ, સર્વાત્મભાવમાં શુદ્ધાદ્વૈત ઘટિત આત્માદેશ, ભક્તને સર્વાત્મભાવમાં ભગવત્સંયોગ તથા ભગવદ્વિયોગનો ભેદ નહીં. એકની અનેકતા અને અનેકોની એકતા એક જ સિક્કાની બે બાજુઓ છે. ભગવત્કામથી જ સર્વાત્મભાવ સિદ્ધિ પરમાત્મા બધાના કાંત છે. માહાત્મ્યજ્ઞાનનું સ્વરૂપ, બુદ્ધિહીનોની કામતુષ્ટિની રીત હૃદયહીનોના કામનાશની અંતિમ પરિણતિ. ભક્ત તો હૃદય અને બુદ્ધિ ઉભયયુક્ત હોવાના કારણે ભગવદનુરાગવશ વિષયોમાં વિરકત હોય છે. ગોકુલાધીશને આમંત્રિત માહાત્મ્યજ્ઞાનથી કરવામાં આવે છે પરંતુ તે અનામંત્રિત પણ કયારેક સ્વતઃ એવ આવીને હૃદયમાં સંતાઈ શકે છે. ભક્ત પરાજિત નથી થતો અને ન ભયભીત પણ. જ્ઞાની ભયભીત થવાથી બહુધા પરાજિત પણ થઈ જાય છે. ભગવદ્‌કામ સંસારજનક નહીં કિંતુ ભજનાનન્દજનક જ હોય છે. મનનીય ભાવના.

શ્રીકૃષ્ણદર્શનની કામનાને પુષ્ટિભક્તમાં કામ પુરુષાર્થના રૂપમાં માન્ય કરવામાં આવી છે. ‘કામો હરિદિદ્રુક્ષૈવ’ પરંતુ નેત્રો વડે શ્રીકૃષ્ણના કેવળ દર્શનમાત્રની કામના રાખવાના સીમિત અર્થમાં આ દર્શનાભિલાષા નથી લેવામાં આવતી.

શ્રીકૃષ્ણદર્શન કામનાનું મુખ્ય રૂપ :

શ્રીપ્રભુચરણ કહે છે કે પુષ્ટિભક્તની કામના નેત્રો વડે કેવળ ભગવાનના દર્શન કરી લેવાથી પૂર્ણ નથી થઈ જતી. પુષ્ટિભક્ત તો બધી ઈન્દ્રિયો દ્વારા ભગવાનની અનુભૂતિ ઈચ્છે છે : ‘દષ્ટેપિ ભગવતિ યાવત્ સર્વઈન્દ્રિયૈઃ સાક્ષાન્નાનુભુયતે ન તાવત્ સ્વાસ્થ્યમ્ ઈતિ ન સાક્ષાત્કાર માત્રં ફલમ્ (ટિપ્પણી, ૧૦।૨૦) અર્થ : ભગવાનના દર્શન પામી લેવા છતાં પણ ભક્ત સ્વસ્થ નથી થઈ જતો. તે ભગવાનને કેવળ નિરખવા જ નથી ઈચ્છતો, પરંતુ વાત પણ કાંઈક તેમનાથી કરવા ઈચ્છે છે. કેટલાંક તો તેમના મુખારવિંદથી નિસૃત મધુર શબ્દોને સાંભળવા પણ ઈચ્છે છે.

‘જા દિન કન્હૈયા મોસો ‘મૈયા’ કહી બોલેગો આનંદ સુભગ તા દિન ગિનોગી રી આલી.’

ભક્ત તો ભગવાનના હાથનું સ્પર્શસુખ પણ ઈચ્છે છે. ‘સખા અંશ પર વામ બાહુ દિયે યા છવિ પૈ બિનમોલ બિકાઉં. સુંદર મુખકી હોં બલબલ જાઉં!’

ભગવાનના શ્રીકંઠમાં ધારણ કરેલી તુલસી અને પુષ્પોની વનમાળાને સૂંઘી લેવાની પણ ભક્તને ક્યારેક ક્યારેક લાલસા જાગી જાય છે.

ભક્ત કેવળ દર્શન કરી લેવા માત્રથી સંતુષ્ટ નથી થઈ શકતો. તે તો ભગવાનને સર્વાત્મના ઈચ્છે છે- પોતાની વૃત્તિઓ વડે ઈચ્છે છે. જેવી રીતે બધી નદીઓ સાગર તરફ દોડે છે, અને જે સ્વયં સાગર સુધી નથી પહોંચી શક્તી, તેઓ તે નદીથી જઈ મળે છે જે સાગરથી મળી શકતી હોય! આ રીતે ભક્તની જોવા સાંભળવા ચાલવા-બોલવા ઈચ્છા-સ્મરણ

અને જાગ્રત-સ્વપ્ન આદિ બધી વૃત્તિઓ તે એક પરમાનંદના લહેરાતા સાગર તરફ બધી બાધાઓ ઓળંગીને વહેવા ઈચ્છે છેઃ

ચિતવન રોકે હૂ ન રહી,
શ્યામસુંદર સિન્ધુ સન્મુખ સરિત ઉમંગ બહી.
પ્રેમ સલિલ-પ્રવાહ મોહી કબન થાહ લઈ,
લોલ લહર કટાક્ષ ઘૂંઘટપટ કગાર ઢઈ.

નિરંતર વહેવું-બધી બાધા ઓળંગીને વહેવું-બધી વૃત્તિરૂપ નદીઓનું કેવળ તે પરમાનંદના સાગરની દિશામાં વહેવુ-આનું નામ તો ભક્તિ છે :

‘મનોગતિરિવિચ્છિન્ના યથા ગંગામ્ભસોમ્બુધૌ’ આજ ભગવત્કામનું મુખ્ય રૂપ છે.

કામભાવ સંતોષ રહિત હોય છે :

કામનો સ્વભાવ શાસ્ત્રોમાં આ રીતે સમજાવવામાં આવ્યો છે કે કામ્ય વિષય વસ્તુઓનો ઉપભોગ કરી લેવા છતાં પણ કામ ક્યારે શાંત નથી થઈ શકતો. ઘી વડે ક્યારેય આગને હોલવી શકાય છે શું?

ન જાતુ કામઃ કામનામુપભોગેન્ શામ્યતિ ।
હવિષા કૃષ્ણવર્ત્મેવ ભુય એવાભિવર્ધતે ।।

આ જ વાત ભગવત્કામ પર પણ લાગુ થાય છે જેવું હૃદય એકવાર થયેલા ભગવત્સાક્ષાત્કારથી સંતુષ્ટ થઈ જતું હોય, તે કોઈ જ્ઞાનમાર્ગીય જિજ્ઞાસુ હશે-ભક્તિમાર્ગીય ભગવતકામી નહીં.

જે નદી વહીને સાગર સુધી પહોંચી શકે છે. તે સદા જ સાગર સુધી પહોંચતી જ રહી હતી, રહે છે અને રહેશે. જ્ઞાનમાર્ગીય સાધક બ્રહ્મને જાણવા ઈચ્છે છે. હા તે પણ તેને ઈચ્છે તો છે પરંતુ જાણવા માટે જ. તેથી જાણી લીધા પછી તેની ચાહના તેના હૃદયમાં નથી રહી જતી. તે સ્વયં સમુદ્ર બનવા ઈચ્છે છે. સમુદ્ર તરફ વહેવા નહીં. તેથી જ જિજ્ઞાસુ

બધી વૃત્તિઓને ભગવત્સમ્બન્ધી અર્થાત્ ભગવદ્ વિષયક બનાવવાથી આપણને ભૂમાસુખ અથવા સર્વાત્મભાવ સિદ્ધ થઈ શકે છે. તેથી જ ભૂમાસુખના નિરૂપણમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે 'યત્ર નાન્યત્ પશ્યતિ નાન્યત્ ક્ષુણોતિ નાન્યદ્ વિજાનાતિં સ ભૂમા ।' (છાન્દો. ૭।૨૪।૧). આને જ 'પ્રપઞ્ચ વિસ્મૃતિપૂર્વક ભગવદાસક્તિરૂપ નિરોધ' પણ કહેવામાં આવે છે.

ભૂમાની અનુભૂતિમાં જ્ઞાની અને ભક્તનું તારતમ્ય :

જ્ઞાનમાર્ગીય નિરોધમાં પ્રપંચવિસ્મૃતિ એવં બ્રહ્મભાન જ કેવલ થાય છે. ભક્તિમાર્ગીય નિરોધમાં પ્રપંચવિસ્મૃતિ તો થાય જ છે. પરંતુ સાથે સાથે ભગવદાસક્તિ પણ સિદ્ધ થાય છે. ઉલ્લિખિત 'યત્ર ન અન્યત્ પશ્યતિ' ના શબ્દોમાં કહીએ તો 'જ્ઞાન (યત્ર) અન્યત્ ન પશ્યતિ' છે જ્યારે કે ભક્તિ 'યત્ર (અન્યત્ ન) પશ્યતિ છે, જ્ઞાન 'ન પશ્યતિ' પર અટકી જાય છે. જ્યારે ભક્તિ કાંઈક વધારે આગળ વધીને 'ભગવન્તં પશ્યતિ' સુધી પહોંચી જાય છે. આજ તૃતીય પુરુષાર્થ કામ ભક્તિનો સહાયક બની જાય છે. કારણ કે જ્ઞાની વિષયોથી કેવળ નિષ્કામ થઈ જવું તે જાણે છે પરંતુ તે ભક્તની જેમ ભગવત્કામ બનવું નથી જાણી શકતો. તે તો નિઃસંગ બનવા ઈચ્છે છે. ભગવત્કામ તો પરંતુ ભગવત્સંગથી જ પેદા થઈ શકે છે.

સંગાત્સંજાયતે કામઃ

વિષયવ્યાસંગથી ઈન્દ્રિયોમાં વૈષયિક કામ પ્રકટ થાય છે. આ સંદર્ભમાં ઈન્દ્રિયોનું ત્રૈવિધ્ય જ્ઞાતવ્ય છે. (૧) તે ઈન્દ્રિયો જેમનો ભગવત્સ્વરૂપની સાથે સાક્ષાત્ સમ્બન્ધ શક્ય હોય (૨) તે ઈન્દ્રિયો જેમના વડે ભગવત્સ્વરૂપનો સાક્ષાત્ સમ્બન્ધ શક્ય ન થવા છતાં પણ ભગવાનના નામ ગુણ અથવા પ્રસાદ આદિ દ્વારા સમ્બન્ધ શક્ય હોય (૩) તે ઈન્દ્રિયો જેમનો વ્યાપાર ગ્રહણાત્મક ન થઈને વિસર્જનાત્મક હોય છે. ઉદાહરણતયા પાયુ અને ઉપસ્થ ઈન્દ્રિયોનો વ્યાપાર ગ્રહણાત્મક ન થઈને મલ વીર્યાદિના વિસર્જનનો હોય છે.

જિહવાની સ્વાદલોલુપતાને કારણે ભગવત્પ્રસાદ કોને નથી ગમતો? પરંતુ તેને ભગવત્કામ નથી કહી શકાતો.

આ રીતે ભીડ એકત્રિત કરવા માટે કરવામાં આવેલી ભડકીલી સજાવટને જોવાનો શોખ પણ ભગવત્કામ હોવાના ગૌરવની ઊંચાઈની પાસે ક્યારે પણ નથી ફરકતો. કારણ કે સજાવટનું સૌંદર્ય જનતાની સામે રાખવામાં આવે છે. ભગવત્સ્વરૂપની સામે તો ફુલ નહીં પરંતુ તેમના ડાંડા રાખવામાં આવે છે ! ફલતઃ આવા અપરાધને કારણે દર્શનાર્થીની દષ્ટિ સજાવટમાં ભટકીને રહી જાય છે. તે ભગવત્સ્વરૂપ સુધી નથી પહોંચી શકતી અને તેથી જ ભગવદકામ જગાવવામાં આ બધી પ્રક્રિયાઓ સર્વથા નિષ્ફલ સિદ્ધ થાય છે.

યો વૈ ભૂમા તત્સુખમ્ નાલ્પે સુખમસ્તિ :

આપણી બધી વૃત્તિઓને ભગવદભિમુખ બનાવવાના બે પ્રકાર સંભવ છે :

(૧) કેવળ બાહ્ય દર્શન, સ્પર્શન, શ્રવણ, આઘ્રાણ આદિના વિષયના રૂપમાં જ ભગવાનને પ્રેમ કરવો. આ ભગવત્કામના ભગવાનથી જોડાયેલી કામના હોવા છતાં પણ તૃતીય પુરુષાર્થરૂપી કામના અથવા કામપુરુષાર્થ નથી.

(૨) હૃદયમાં ભગવાનને સર્વાત્મના ધારણ કરવાને કારણે બાહ્ય એવં આંતર નિરંતર ભગવદનુસંધાન કરી રાખવું, અથવા ભગવત્કામના તીવ્ર આવેશવશ ભગવદ્ વિરહ જન્ય કલેશનો અનુભવ થવો આ અવશ્ય જ તૃતીય પુરુષાર્થરૂપ કામ છે.

પ્રથમ કલ્પ દ્વિતીય કલ્પની ભૂમિકા બની શકે છે. પરંતુ કામ પુરુષાર્થ તો ભગવાનને હૃદયમાં સર્વાત્મના ધારણ કરવા હોય ત્યારે જ સંભવ છે. ભગવાનને સર્વાત્મના હૃદયમાં ધારણ કરવા અને સર્વાત્મના કામભાવ કેવળ ભગવાનમાં જ સ્થાપિત કરવો આ બંને અન્યોન્યાશ્રિત વાતો છે. તેથી જ શ્રીમહાપ્રભુજીએ નિરોધલક્ષણ ગ્રંથમાં એ સમજાવ્યું છે

કે સંસારાવેશથી દૂષિત થવામાંથી ઈન્દ્રિયોને બચાવવી હોય તો તેમને ભૂમા-પરમાનંદરૂપ શ્રીકૃષ્ણની સાથે યશોચિત રૂપમાં જોડી દેવી જોઈએ.

સંસારાવેશદુષ્ટાનામિન્દ્રિયાણાં હિતાયઃ વૈ ।
કૃષ્ણસ્ય સર્વવસ્તુતિ ભૂમ્ન ઈશસ્ય યોજ્યેત્ ॥
ગુણેશ્વાવિષ્ટ ચિત્તાનાં સર્વદા મુરવૈરિણઃ ।
સંસારવિરહકલેશૌ ન સ્યાતાં હરિવત્સુખમ્ ॥
તદા ભવેદ્ દયાલુત્વમન્યથા ક્રુરતા મતા ।
બાધશંકાપિ નાસ્ત્યત્ર તદ્ધ્‌ાસોપિ સિધ્યતિ ॥
ભગવદ્ધર્મસામર્થ્યાદ્ વિરાગો વિષયે સ્થિરઃ ।
ગુણૈર્હરિ સુખસ્પર્શાન્ન દુખં ભાતિ કર્હિચિત્ ॥
એવં જ્ઞાત્વાં જ્ઞાનમાર્ગાદુત્કર્ષો ગુણવર્ણને ।
અમત્સરૈરલુબ્ધૈશ્ચ વર્ણનીયાઃ સદા ગુણાઃ ॥
હરિર્મૂર્તિં સદા ધ્યેયા સંકલ્પાદપિ તત્ર હિ ।
દર્શનં સ્પર્શનં સ્પષ્ટં તથા કૃતિગતી સદા ॥
શ્રવર્ણં કીર્તનં સ્પષ્ટં પુત્રે કૃષ્ણપ્રિયે રતિઃ ।
પાયોર્મલાંશત્યાગેન શેષભાગં તનૌ નયેત્ ॥
યસ્ય વા ભગવત્કાર્યં યદા સ્પષ્ટં ન દશ્યતે ।
તદા વિનિગ્રહસ્તસ્ય કર્તવ્યં ઈતિ નિશ્ચયઃ ॥
નાતઃ પરતરો મન્ત્રો નાતઃ પરતરઃ સ્તવઃ ।
નાતઃ પરતરા વિદ્યા તીર્થં નાતઃ પરાત્પરમ્ ॥

લૌકિક રૂપ-રસ-ગન્ધ-સ્પર્શ શબ્દોમાં આસક્તિ અર્થાત્ સંસરાવેશ વડે દૂષિત આપણી ઈન્દ્રિયોની દર્શનરતિ, આસ્વાદનરતિ, આઘ્રાણરતિ, સ્પર્શનરતિ, શ્રવણરતિ અથવા અન્ય પણ કર્મેન્દ્રિયો અને અંતઃકરણના વ્યાપારોમાં અભિવ્યક્ત થતી રતિઓનું અહિત બે રીતે સંભવ છે. કાં તો તેમને કોઈ પણ પ્રકારના નિગ્રહ વિના લૌકિક વિષયજન્ય ક્ષુદ્ર-અલ્પ સુખોની ખોજમાં નિરંતર જ્યાં ત્યાં ભટકેલી

રહેવા દેવી, અથવા પછી નિગ્રહના અતિરેક દ્વારા તેમને સર્વથા નિઃશેષ જ કરી દેવી.

ક્ષુદ્ર સુખદાયી વિષયોથી ઈન્દ્રિયોને વ્યામુખ કરવાની વાત તો સમજમાં આવી શકે છે, પરંતુ તેવી જ રીતે નેત્રોને અથવા કણોને દર્શનરતિ અથવા શ્રવણરતિથી રહિત બનાવી દેવામાં કોઈ નેત્રવાન અથવા કર્ણવાનને શું લાભ મળી શકે છે? ઈન્દ્રિયવૃત્તિઓનો આવો નિગ્રહાતિરેક ‘કુયોગ’ કહેવાય છે. બુરાઈ ન જોવી એક અચ્છાઈ હોઈ શકે છે, પરંતુ બુરાઈ ક્યાંક દેખાઈ ન જાય તે ભયથી આંખોને ફોડી નાંખવામાં શું અચ્છાઈ છે?

ભૂખ લાગતાં જ યદ્વા તદ્વા કાંઈ પણ ખાઈ લેવું, ખાદ્ય પદાર્થના શુધ્ધ પવિત્ર પોષક અને સ્વાદિષ્ટ હોવાના વિવેક વિના અથવા પ્રાણાન્તકારી અનશન જ કરવા લાગી જવું આ બન્ને જ અસ્વસ્થ તથા અસ્વાભાવિક મનોવૃત્તિઓ છે.

વૃત્તિઓના અનુપયોગ અને દુરૂપયોગથી બચો :

શ્રીમહાપ્રભુજી કહે છે : સર્વેષામેવ નિરોધને તત્તદાધિષ્ઠાતૃદેવ દ્રોહો ભવત્યેવ ભગવત્સમર્પણે તુ તદ્વચનેન તદુક્તમેવ કૃતમિતિ ન કોપિ દોષઃ સંભવતિ!! (સુબો. ૨।૪।૧૭). ઈન્દ્રિયોની રત્યાત્મિકા વૃત્તિઓમાં દમનરૂપ અનુપયોગ ઉચિત નથી. આ રીતે ક્ષુદ્ર લૌકિક વિષયસુખોના ઉપભોગના તેમનો દુરૂપયોગ પણ ઉચિત નથી. તેમનો સર્વથા અનુપયોગ અથવા દુરૂપયોગ બંને જ અસ્વાભાવિક અને અસ્વસ્થ અતિરેક છે. તેના બદલે કાંઈક ભગવદુપયોગ શોધી કાઢવાની તેમનો સ્વસ્થ સદુપયોગ શક્ય બની જાય છે.

વૃત્તિ વિવેક :

બધુ મળીને આપણી અંદર જાતજાતની વૃત્તિઓ ગણાવી શકાય છે. દશ વૃત્તિઓ કર્મેન્દ્રિય અને જ્ઞાનેન્દ્રિયોની. ચાર વૃત્તિઓ અંતઃકરણની એક દેહ સમ્બન્ધ એક પ્રાણ સમ્બન્ધી તથા એક આત્મસમ્બન્ધી. આ

જાય છે. જેવી રીતે સુવર્ણ નિર્મિત આભૂષણ અને સુવર્ણના પારસ્પરિક સમ્બન્ધની વ્યાખ્યા માટે કેવલદ્વૈત અને કેવલાદ્વૈત બન્ને ય અપર્યાપ્ત ઠરે છે. કેવલદ્વૈત માનવાથી સુવર્ણને આભૂષણથી પૃથક નથી કરી શકાતું. કેવલાદ્વૈત માનવાથી આભૂષણ ભાવાપન્ન સુવર્ણ અને કેવલ સુવર્ણના સ્વરૂપભેદનું સમાધાન નથી મળતું. શુદ્ધાદ્વૈત ન તો દ્વૈત છે ન અદ્વૈત અને ન દ્વૈતાદ્વૈત જ. આનાથી ઉપર તુરીય કોટિનો એક ભાવરૂપ ‘તાદાત્મ્ય’ પદવાચ્ય સંબંધ ‘શુદ્ધાદ્વૈત’ કહેવાય છે.

આ જ સમ્બન્ધ ભક્તને પોતાની અને પરમાત્માની વચ્ચે અનુભૂત થવા લાગે છે. આને ન કેવલ ‘તત્’થી વ્યક્ત કરી શકાય છે અને ન કેવલ ‘અહમ્’થી જ. આત્મા ન સર્વાત્મના પરોક્ષ જ હોય છે અને ન સર્વાત્મના અપરોક્ષ જ. આ જ તે સંતાકુકડીની રમત છે જે આત્માદેશ અર્થાત્ શુદ્ધાદ્વૈત ઘટિત સર્વાત્મભાવમાં ભક્તને અનુભૂત થાય છે.

તાદાત્મ્યની અનુભૂતિમાં તત્તા અહન્તા બંને જ સમાવિષ્ટ થઈ જાય છે. ભાગશઃ ત્યાગ અપેક્ષિત નથી. કારણ કે બંને જ રૂપ અબાધિત સત્ય છે. તો પણ બંનેમાં એકાત્મ્ય રહે છે. જેમ કે જેટલી વાસ્તવિકતા સુવર્ણની હોય છે તેટલી જ તન્નિર્મિત આભૂષણની પણ અતઃ બંને જ વાસ્તવિક હોય છે.

ભક્તને સર્વાત્મભાવ સિદ્ધ થાય છે કેવળ સર્વાત્મભાન નહી :

આ આત્મભાવનું સ્ફુરણ થતાં જ જીવાત્માને એક વિલક્ષણ અનુભૂતિ થવા લાગે છે.

તદેજતિં તન્નેજતિ તદદૂરે તદવિન્તકે ।
તદન્તરસ્ય સર્વસ્ય તદુ સર્વસ્યાસ્ય બાહ્યતઃ ॥
યસ્તુ સર્વાણિ ભૂતાન્યાત્મન્યેવાનુપશ્યતિ ।
સર્વભૂતેષુ ચાત્માનં તત્તો ન વિજુગુપ્સતે ॥
યસ્મિન્સર્વાણિ ભૂતાન્યાત્મૈવાભૂદ્ વિજાનતઃ ।
તત્ર કો મોહઃ કઃ શોક એકત્વમનુપશ્યતઃ ॥

હવે અંતઃકરણથી તો ભગવત્સ્વરૂપનું ધ્યાન કરવાની પ્રક્રિયામાં તેનો સાક્ષાત્ વિનિયોગ સમ્ભવ છે જ.

આ રીતે ભગવત્સ્વરૂપદશૃન ભગવદસ્વરૂપપાદસ્પર્શ તથા કર ચરણો વડે ભગવત્સેવાર્થ કૃતિ ગતિના રૂપમાં આ ઈન્દ્રિયોનો પણ સાક્ષાત વિનિયોગ શક્ય છે.

શ્રવણ કીર્તન દ્વારા, પ્રારંભમાં ભગવદ્ગુણોના માધ્યમથી વાણી અને કર્ણોનો પણ પરમ્પરાથી ભગવદ્ વિનિયોગ શક્ય બની જાય છે.

રસના તથા ઘ્રાણેન્દ્રિયને ભગવત્પ્રસાદી અન્ન અને ગન્ધ ગ્રહણના વ્રતધારણ દ્વારા ભગવાનની સાથે જોડી શકાય છે.

પાયુ અને ઉપસ્થ ઈન્દ્રિયોની વૃત્તિઓ ગ્રહણાત્મિકા ન થઈને મલ-મૂત્ર વિસર્જનાત્મિકા હોય છે. તો પણ મલ વિસર્જન દ્વારા દેહને ભગવત્સેવાર્થ શુદ્ધ બનાવવો તથા કૃષ્ણસેવાર્થ સહયોગી પુત્રાદિ સન્તતિની પ્રાપ્તિની ભાવનાથી વિસર્જૃનાત્મિકા વૃત્તિઓને પણ ભગવદવિમુખ બનાવી શકાય છે.

આ રીતે સાક્ષાત અથવા પરમ્પરયા જે વૃત્તિનો ભગવદુપયોગ શક્ય ન લાગતો હોય તેનો નિરોધ તો કરી શકાય છે પરંતુ તે વાત લક્ષમાં રાખવી જોઈએ કે બધી વૃત્તિઓના ભગવદ્ વિનિયોગથી શ્રેષ્ઠ ન તો કોઈ મંત્ર છે, ન સ્તવન, ન કોઈ વિદ્યા છે ન તીર્થ છે.

તેથી ભગવત્કામ પ્રકટ કરવો હોય તો બધી ઈન્દ્રિયોનો સાક્ષાત્ અથવા પરમ્પરયા ભગવદ્રુપ, ભગવદગુણ, ભગવન્નામ, ભગવત્પ્રસાદ, ભગવદર્થકર્મ આદિ રૂપમાં ભગવત્સંગ પ્રદાન કરવો જ જોઈએ. સંગથી કામ પ્રકટ થાય જ છે. ‘સંગાત્ સંજાયતે કામઃ’

ભગવત્કામથી હૃદયમાં સર્વાત્મભાવસિદ્ધિ તથા ભગવત્ સ્થિતિ

બધી ઈન્દ્રિયોને નિરંતર ભગવદસંગ પ્રદાન કરવાના વ્યસનવશ ધીમે ધીમે ભગવદકામ અને પછી સર્વાત્મભાવ સિદ્ધ થઈ જાય છે.

સર્વાત્મભાવની સિદ્ધિની સાથે ભગવાન હૃદયમાં બિરાજમાન થઇ જાય છે.

ભગવદ્ વ્યસનના કારણે સર્વથા સર્વત્ર સર્વદા ભક્તને ભગવાનના સિવાય બીજું કાંઇ સુઝતું જ નથી. અને આ રીતે વિરહની ઉત્કટ અવસ્થામાં સર્વાત્મભાવ સિદ્ધ થઇ જાય છે. આનું વર્ણન ઉપનિષદ્માં બહુ સુંદર થયું છે.

સર્વાત્મભાવમાં કેવળ દ્વૈત ઘટિત તદાદેશ :

ઉત્કટવિરહ પીડાને કારણે આસક્તિભ્રમ ન્યાયથી ભક્તને, સર્વપ્રથમ, કેવલ દ્વૈત ઘટિત સર્વાત્મભાવ પ્રકટ થાય છે. 'સ ઉપરિષ્ટાત્ સ પશ્ચાત્ સ પુરસ્તાત્ સ દક્ષિણતઃ સ ઉત્તરતઃ સ એવ ઈદમ્ સર્વમ્'

અર્થ : તે જ નીચે છે, તે જ ઉપર છે, તે જ પાછળ છે, તે જ આગળ છે, દક્ષિણમાં પણ તે જ છે, ઉત્તરમાં તે જ આ સર્વ છે.

સર્વાત્મભાવમાં કેવલાદ્વૈતઘટિત અહંકારાદેશ :

હમણાં બધી બાજુ તે પરમેશ્વર અનુભૂત થઇ રહ્યો હતો કે તે આસક્તિભ્રમ ન્યાયથી અકસ્માત્ ભક્તને લાગવા લાગે છે કે તે પરમાત્મા નહીં કિંતુ સ્વયં ભક્ત જ હવે સર્વત્ર વિદ્યમાન છે. આમ કેવલાદ્વૈતઘટિત અહંકારાદેશ સર્વાત્મભાવમાં ભાસિત થવા લાગે છે : 'અથાતો અહંકારાદેશઃ એવ અહમેવ અધસ્તાદ્ અહમ્ ઉત્તરતો અહમેવ ઈદં સર્વમ્ ઈતિ'

અર્થ : હું જ નીચે છું, હું જ ઉપર છું, હું જ પાછળ છું, હું જ આગળ છું, દક્ષિણમાં પણ હું જ છું અને ઉત્તરમાં પણ હું જ છું આ બધું કાંઇ હું જ છું.

જ્ઞાની આ અનુભૂતિના સોપાન પર અટકી જાય છે. તે આગળ નથી વધી શકતો. આ સોપાન પર પદવિન્યાસ કરતાં જ જ્ઞાની મુક્ત થઇ જાય છે. ભક્તના હૃદયમાં ભરેલો ભગવત્કામ અહીં જ કામ આવે છે અને

તે એક ડગલું બીજું આગળ વધી જાય છે !

સર્વાત્મભાવમાં શુદ્ધાદ્વૈત ઘટિત આત્માદેશ :

કેવલાદ્વૈત ઘટિત સર્વાત્મભાવ ક્યારેય ભક્તના હૃદયનું સમાધાન નથી બની શકતો. તેથી જ ભક્ત તુકારામ કહે છે કે 'અદ્વૈત તો નાહી માઝે સમાધાન ગોડ હી ચરણસેવા તુઝી' સર્વાત્મભાવ જ્યારે કેવલદ્વૈત ઘટિત તદાદેશના રૂપમાં હોય છે તો અનુભૂતિનો વિષય પરોક્ષ તથા પોતાનાથી ભિન્ન તત્પદવાચ્ય પરમેશ્વર હોય છે. સર્વાત્મભાવ જ્યારે કેવલાદ્વૈત ઘટિત અહંકારાદેશના રૂપમાં હોય છે તો અનુભૂતિનો વિષય સર્વથા અપરોક્ષ એકમેવ અદ્વિતીય અહંકારાસ્પદ સ્વયં જીવાત્મા થઇ જાય છે. પરંતુ શુદ્ધાદ્વૈત ઘટિત આત્માદેશમાં સર્વાત્મભાવાત્મિકા અનુભૂતિનો વિષય આત્મા હોય છે. આ તત્પદવાચ્ય પરોક્ષ અક્ષરબ્રહ્મ અથવા ઉપાસ્ય દિવ્ય ભગવદ્રૂપ અને અહંકારાસ્પદ અપરોક્ષ જીવાત્માની વચ્ચે પરમાત્માના રૂપમાં એકાત્મ્ય અથવા તદાત્મ્યની અનુભૂતિ છે. 'અર્થાત આત્માદેશ એવ આત્મૈવ અધસ્તાદ્ આત્મ ઉપરિષ્ટાદ્ આત્મા પશ્ચાદ્ આત્મા પુરસ્તાદ્ આત્મા દક્ષિણતો આત્મા ઉત્તરતો આત્મૈવ ઈદં સર્વમ્ ઈતિ' અર્થ : આત્મા જ નીચે છે. આત્મા જ ઉપર છે. આત્મા જ પાછળ છે, આત્મા જ આગળ છે, દક્ષિણમાં પણ આત્મા છે અને ઉત્તરમાં પણ આત્મા જ, આત્મા જ તો આ બધું કાંઇ છે.

આ આત્મા શું છે? ભગવાને ભાગવતમાં સમજાવ્યું છે કે 'અહંમાત્માત્મના ધાતઃ પ્રેષ્ઠઃ સન્ પ્રેયસામપિ' અર્થ : બધા પ્રિયોમાં પ્રિયતમ બધા આત્માઓના આત્મા ભગવાન છે. તેથી જ તેમને પરમાત્મા કહેવામાં આવે છે, જેવી રીતે મિત્રોમાં જે મિત્ર હોય તેને 'પરમમિત્ર' કહેવામાં આવે છે. ગુરુઓના ગુરુને જેમ પરમગુરુ કહેવામાં આવે છે.

પોતાના શારીરિક આત્માના રૂપમાં પરમાત્માને નિહાળવાથી ન તો કેવલદ્વૈતનું અને ન કેવલાદ્વૈતનું જ સ્ફુરણ સમ્ભવ છે. કારણ કે આ સમ્બન્ધના લચીલાપણાની સાથે આ ભારે ભરખમ શબ્દ બેમેળ સિદ્ધ થઇ

ભગવત્કામથી જ સર્વાત્મભાવની સિદ્ધિ :

બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં કહેવામાં આવ્યું છે :

> **કામમય એવં અયં પુરુષ ઇતિ યથાકામો ભવતિ તત્ક્રતુર્ભવતિ યત્ક્રતુર્ભવતિ તત્કર્મ કુરુતે યત્કર્મ કુરુતે તદભિસંપદ્યતે. (૪।૪।૫).**

અર્થ : આ પુરુષ કામમય છે. તેથી જેવો કામ આની અંદર પ્રબળ થાય છે તેવો જ કર્તુને તે અનુષ્ઠેય માને છે. જેવા કર્તુને અનુષ્ઠેય માને છે તદનુસાર કર્મ કરે છે અન્તમાં તે જેવું કર્મ કરે છે તેવો જ બની જાય છે.

આ કામ છે શું ? પ્રત્યેક જીવ, મનુષ્યયોનિમાં જન્મેલા અથવા મનુષ્યેતર પશુ-પક્ષી-સરી-સૃપ આદિ યોનિમાં જન્મેલા, આસ્તિક અથવા નાસ્તિક, સ્વધર્મનિષ્ઠ અથવા સ્વધર્મભ્રષ્ટ, પુષ્ટિમાર્ગીય, મર્યાદામાર્ગીય અથવા પ્રવાહમાર્ગીય, બધાને બધી રીતના ઇન્દ્રિય વ્યાપારો દ્વારા આનન્દ પ્રાપ્તિની કામના રહે જ છે. આનન્દપ્રાપ્તિ થાય છે પ્રિય વસ્તુના મળવાથી, તત્ વસ્તુઓની આપણને પ્રિયતાનું ભાન હોય છે. આત્મસંબંધના કારણે જ :

> **ન વા અરે સર્વસ્ય કામાય સર્વં પ્રિયં ભવતિ. આત્મનસ્તુ કામાય સર્વં પ્રિયં ભવતિ.**

અર્થ : જે પણ આપણને પ્રિય લાગે છે તે સ્વયમ્ આત્માના કામવશ પ્રિય લાગે છે. આ આત્મા શું છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ ભાગવતના પૂર્વોલિખિત વચનમાં છે જ. 'અહમાત્માત્મના ધાતઃ પ્રેષ્ઠ સન્ પ્રેયસામપિ અતો મયિ રતિ કુર્યાદ્ દેહાદિર્યત્કૃતે પ્રિયઃ' અર્થ : બધા પ્રિયોમાં ભગવાન પ્રિયતમ છે. આત્માઓના પણ આત્મા છે. તેથી આરતી કરવા લાયક તો ભગવાન જ છે. કારણ કે દેહ, પુત્ર, કલત્ર, પરિવાર, ગૃહ, ધન, યશ આદિ બધું કાંઇ ભગવાનના પ્રિયતમ હોવાના કારણે જ પ્રિય લાગે છે.

તેથી ભગવતકામ જ તે મુખ્ય ઊર્જા છે. જે દિશાબોધહીન થવાથી

અર્થ : પ્રેમવિકળ થવાથી કમ્પિત થતાં જીવાત્માને વિરહદશામાં ક્યારેક એવું લાગે છે કે પરમાત્મામાં પણ કાંઇક કમ્પન જેવું થઇ રહ્યું છે. ક્યારેક તેને લાગે છે કે નહીં તે તો સર્વથા નિષ્ઠુર નિષ્કમ્પ છે. તદાદેશના સમયે જે ક્યાંક દૂર દૂર જેવો અનુભૂત થતો હતો તે જ અહંકારાદેશમાં એકદમ પાસે આવી ગયા જેવો લાગતો હતો. અને તે જ પરમાત્મા હવે આત્માદેશમાં પોતાના સહિત બધી વસ્તુઓની અંદર આત્મતયા અનુભૂત થવા લાગી જાય છે. કારણ કે બધી વસ્તુઓ દષ્ટાને પોતાનાથી બહિર્ભૂત લાગે છે. ફલતઃ તે જ પરમાત્મા અંતરમાં જ કેવલ નહીં પરંતુ બધાને બાહ્યતયા પણ અનુભૂત થાય છે. આત્માદેશ થવાથી વસ્તુ માત્ર આત્માના રૂપમાં અનુભૂત થાય છે અને આ રીતે આત્મામાં પણ બધી વસ્તુઓની પ્રતીતિ થાય છે. જે દષ્ટાને ભજતાં વસ્તુ માત્ર આત્માની જેમ પ્રતીત થવા લાગી જાય ત્યારે આ વિલક્ષણ એકત્વના અનુદર્શનના કારણે શોક મોહ કાંઇ પણ નથી રહી જતાં.

આ રીતે આત્મભાવ સ્ફૂરિત થવાથી વિરહ અને સંયોગની વચ્ચેની વિભાજક રેખા ધૂમિલ થઇ જાય છે. એકત્વમાં અબાધિત અનેકત્વ અને અનેકતામાં અનૌપચારિક-અનારોપિત એકતા સ્ફૂરિત થવા લાગી જાય છે. દાર્શનિકોનું બોદું ગણિત, એકત્વ અને દ્વિત્વના ભેદની અનુભૂતિથી પહેલાં કરવામાં આવનારી માથાફોડી છે. પરમ અનુભૂતિમાં દ્વૈતવાદ અને અદ્વૈતવાદના પૂર્વોત્તર પક્ષ બંને જ અંશતયા સત્ય સિદ્ધ થઇ જાય છે !

સર્વાત્મભાવની આ અનુભૂતિ કૂટસ્થ સાક્ષિપ્રત્યયની જેમ શુદ્ધાદ્વૈતનું કેવલ તટસ્થ ભાન નથી પરંતુ ભાવવિભોર કરી દેનાર ચંચળ તથા પરમ પ્રેમાત્મક અનુભવ છે.

જ્ઞાનીને સર્વાત્મભાન હોય છે અને ભક્તને સર્વાત્મભાવ. આ સર્વાત્મભાવ ભગવત્કામ બનવાથી જ શક્ય છે - અને જ્ઞાની તો નિષ્કામ હોય છે !

સર્વાત્મભાવમાં ભગવત્સંયોગ તથા વિયોગનો ભેદ નહીં :

‘સ